

OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE MARDİN'DE MODERN BELEDİYECİLİK FAALİYETLERİ

Modern Municipal Activities in Mardin During the Ottoman Empire Period

Dr. Öğr. Üyesi Serhat Aras Tuna

Orcid: 0000-0001-5255-9787/Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 05 Ağustos 2021

Kabul tarihi: 05 Ekim 2021

Anahtar Kelimeler: Mardin, Belediye, Osmanlı, Temizlik, Sağlık.

ÖZ

Klasik dönemde Osmanlı kentlerinin beledi işlerinden kadılar ve vakıf müessesesi sorumluydu. 19. yüzyıl, kentlerin altyapı ve imar ihtiyaçlarının giderek arttığı bir döneme denk gelmektedir. Tanzimat modernleşmesiyle birlikte kent yönetiminden sorumlu yeni kurumlar hayata geçirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk modern belediyesi başkent İstanbul'da kurulmuştur. 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi'ni takip eden gelişmeler ise Osmanlı taşrasında belediyeciliğin başlamasına vesile olmuştur. Modern belediyecilik daha çok liman ve ticaret kentleriyle özdeşleşmiştir. Kentlerin sosyal, ekonomik, coğrafi ve demografik yapısı belediyeciliğin niteliğini belirlemiştir. Mardin Belediyesi'nin kuruluşuna işaret eden en erken kayıtlar 1869 yılına aittir. Buna rağmen kaynaklarda bir süre belediyenin ismi geçmemektedir. Belediyenin faaliyetlerle anıldığı yıllar 1880 ve sonrasıdır. Mardin Belediyesi, yerel amillerin etkisi altında faaliyet yürütmüştür. Bu çalışma kapsamında Osmanlı arşiv belgelerinden Mardin Belediyesi tarihine dair bir örneklem oluşturulmuştur. Çalışmada salnameler, süreli yayınlar ve diğer kaynaklardan da istifade edilmiştir.

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 05 August 2021

Accepted: 05 October 2021

Keywords: Mardin, Municipality, Ottoman, Cleanliness, Health.

ABSTRACT

In the classical period, the qadis and the foundation institution were responsible for the municipal affairs of the Ottoman cities. The 19th century coincided with a period in which the infrastructure and zoning needs of the cities were gradually increasing. With the modernization of the Tanzimat, new institutions responsible for the city administration were put into practice. The first modern municipality of the Ottoman Empire was established in the capital, Istanbul. The developments following the 1864 Provincial Regulation of Tuna (Danube) were instrumental in the start of municipalism in the Ottoman provinces. Modern municipalism is mostly identified with ports and commercial cities. The social, economic, geographical and demographic structure of the cities determined the quality of municipality. The earliest records pointing to the establishment of the Mardin Municipality belong to 1869. Despite this, the name of the municipality is not mentioned in the sources for a while. The years when the municipality was mentioned with activities are 1880 and later. Mardin Municipality operated under the influence of local factors. Within the scope of this study, a sample was created from Ottoman archive documents about Mardin Municipality history. Yearbooks, periodicals and other sources were also used.

Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: s.bingül@alparslan.edu.tr

GİRİŞ

Modern belediyeciliğin Osmanlı serüveni, Tanzimat dönemi özelinde 19. yüzyıl yeniliklerine dayanmaktadır. Askeri ve mali alanlarda model alınan Avrupa’nın etkisi sivil bürokrasiye de yansımış ve bazı zorlayıcı şartlar ilk modern belediyenin İstanbul’da kurulmasını gerektirmiştir. Başka bir ifadeyle 19. Yüzyılda, Osmanlı şehirleri yapısal değişiklikler geçirmiş ve geleneksel şehir yönetimi ile beledi hizmetler sarsıntı sürecine girmiştir. Bununla birlikte Avrupa ile artan ticari faaliyetler, liman kentlerinde ulaşım ve hizmetler bütünü itibarıyla yeni bir örgütlenmeyi gerekli kılmıştır. Yerli ve yabancı tüccarın da etkisiyle büyük kentler bu anlamda öncülük etme potansiyeline sahipti. Böylece Osmanlı şehirlerinin asıl yöneticisi olan kadıların beledi hizmetlere yönelik yükümlülükleri, 1826’da İstanbul’da kurulan İhtisap Nazırlığı’na devredilmiştir. İhtisap Nazırlığı’nın eyaletlere yansması ise ihtisap müdürlükleri şeklinde olmuştur. Fakat nazırlık, temelde vergilerin toplanması, güvenliğin sağlanması, narhın uygulanması ve şehir hayatının düzenlenmesi amacıyla kurulduğundan yapıcı bir beledi hizmetler bütününden yoksundu (Ortaylı, 2020: 125-131).

İhtisap Nazırlığı, beledi hizmetleri tam olarak yerine getiremediğinden yeni bir modelin oluşturulması elzem görülmüştür. İstanbul’un giderek artan nüfusu, Kırım Savaşı vesilesiyle kentte bulunan yabancıların ihtiyaçlarının karşılanma gereği ve daha planlı bir şehircilik projesinin hayata geçirilmesi için 1854’te Şehremaneti adı altında beledi işlerden sorumlu yeni bir müessese teşkil edilmiştir. Şehremaneti organları, zaruri ihtiyaçların karşılanması, narhın uygulanması, yol ve kaldırımların yapım ve onarımı, temizlik işleri ve esnafın kontrolünden sorumlu tutulmuştur (Ortaylı, 2020: 136). Kısa bir süre sonra Şehremaneti’nden de verim alınamayınca İntizam-ı Şehir Komisyonu kurulmuştur. Komisyon, İstanbul’u on dört bölgeye ayırarak model belediyecilik için Altıncı Daire kapsamında olan Beyoğlu-Galata bölgesini seçmiştir (Ortaylı, 2020: 146). Komisyonun hayata geçirmeye çalıştığı ilk icraatlar, yol ve kanalizasyon şebekelerinin düzenlenmesi, kaldırımların yapılması, çevre temizliği ve aydınlatma olmuştur. Yeni belediye reformlarından en çok yararlanan kesim ise üst gelir grupları olmuştur. Örneğin, Pera’nın ana sokaklarında her türlü beledi iş yürütülürken Taksim’in dere yatakları ile Pangaltı ve Kasımpaşa’nın arka sokaklarında durum tam tersiydi (Çelik, 2015: 57-60). Böylece modern belediyecilik, kentin sınırlı bir alanıyla özdeşleşmiştir. Buna rağmen belediyeciliğe dair çalışmalar devam etmiş ve 1868’de Şehremaneti modeli yeniden düzenlenmiştir (Ortaylı, 2020: 146).

Osmanlı başkentinde belediyeciliğe dair birçok uygulama hayata geçirilirken taşra da benzer düzenlemelere olan ihtiyaç belirginleşmeye başlamıştır. Bu anlamda örnek girişim, Midhat Paşa’nın Tuna Valiliği esnasında hayata geçirilmiştir. 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi belediye meclislerine dair bir madde içermemiş olsa da Midhat Paşa, göreve başladıktan bir yıl sonra Osmanlı taşrasındaki ilk belediyecilik örneğini tesis etmiştir. Bu kapsamda belediyenin görevleri, faaliyet sahaları, çalışma esasları, personelin görev ve sorumlulukları gibi birçok hususa dair iki ayrı nizamname çıkarılmış ve faaliyetlere başlanmıştır (Koç, 2021: 9).¹ Böylece Midhat Paşa, yeni bir usulün geliştirilmesine vesile olmuştur. Tuna vilayetindeki gelişmelerden sonra bir dizi talimat da çıkarılmıştır. Bunların en kapsayıcı olanlarından biri 1867’de *Vilayatta Devair-i Belediye Meclislerinin Vezaif-i Umumiyesi Hakkında* başlığıyla yayınlanmış ve belediyeciliğin büyük kentlerde kurulmasına dair kuralları içermiştir (Çadırcı, 1997: 275). Talimatnamelerde belediye meclislerinin görevleri arasında cadde, sokak ve meydanların düzenlenmesi, kaldırım, su yolu, kanalizasyon sistemlerinin yapım, onarım ve bakımı, temizlik işleri, muhtaç kişilere sağlık ve iş yardımı, cadde ve sokakların fenerlerle aydınlatılması, çarşı ve pazar denetimi, itfaiye teşkilatının kurulması ile teftiş ve denetimler gibi birçok husus yer almaktaydı. Talimatnamelere göre, belediye başkanları halk içinden değil devlet memurları arasından seçilecek ve belediye başkanları başkan yardımcısı ve altı üyeden oluşan meclislere başkanlık yapacaktı. Bu

¹ Tuna Vilayet Nizamnamesi’nin belediyeciliğe dair içerdiği hüküm ise “her köy bir belediye dairesi sayılır” şeklindedir Bkz. Çadırcı, 1997: 275.

talimatnameler, 1871’de yayınlanan İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi’ne kadar yürürlükte kalmıştır (Seyitdanlıoğlu, 2010: 7-8).

1871 nizamnamesi, vali, mutasarrıf ve kaymakam bulunan her şehirde belediye dairelerinin kurulmasını kapsamıştır. Meclis reisi devlet memurları arasından seçilip mutasarrıf ve valinin onayıyla göreve başlayacaktı. Belediye meclisi, önceki talimatlarda olduğu gibi reis, reis yardımcısı ve iki yılda bir değişip çeşitli cemaatlerden seçilen altı üyeden oluşacaktı. Belediyelerin görev ve sorumlulukları da önceki talimatlara benzer şekildeydi (Ortaylı, 2020: 180-181). 1877’de ise Vilayet Belediye Kanunu adı altında taşra kentlerine yönelik müstakil belediye kanunu çıkarılmıştır. Kanun, her şehir ve kasabada belediye dairesi kurulmasını kapsıyordu. Belediye reisi, meclis üyeleri arasından seçilip hükümetin onayıyla görevlendirilecekti. Meclis üyelerinin sayısı belediye dairesinin bulunduğu yerin büyüklüğüne göre altı ile on iki kişi arasında değişecek ve dört senede bir üyeler seçimle yenilenecekti (Akgündüz, 2005: 583). Bu kanun, seçme ve seçilme şartlarında birtakım düzenlemeler de getirmiştir. Örneğin, belediye meclis üyesi seçilebilmenin şartlarından biri Türkçe bilme zorunluluğuydu. Kanuna göre belediye personeli tabip, baytar, mühendis gibi müşavir üyeler dışında kâtip, sandık emini ve zabıta-i belediye vazifesini gören yeterli sayıdaki belediye çavuşlarından ibaretti. Kanun, devlete ait bazı resimleri, padişah iradesi ile konacak bazı vergileri, duhuliyeye resmini, şerifiye, para cezaları, kantar resmi, hayvan alım-satım ve kesim resimleri gibi kaynakları belediyelerin gelirleri olarak belirlemiştir. Belediyelerin görevleri ise önceki kanunlarla benzer olmakla birlikte bazı yenilikleri de içermiştir. Buna göre şehirlerin imarı için belediyelere istimlak yetkisi verilmiştir. Yine dilsiz-sağır okulları ve sanayi mekteplerinin kurulması da belediyelere devredilen görevlerdendir (Ortaylı, 2020: 190-197).

İstanbul ve Tuna örneklerinin yarattığı atmosfer ve ilgili kanunların çıkarılmasıyla Osmanlı kentlerinde hızla belediye daireleri kurulmaya başlamıştır. Doğu Akdeniz’in liman ve ticaret kentleri, Mezopotamya ve Suriye’nin toplayıcı merkezleri olan Bağdat, Şam ve Beyrut ile Anadolu’daki bazı büyük merkezler, belediyeciliğin öncü kentleri arasındadır. Bu kentlerin bir özelliği de önemli ulaşım noktalarını barındırmalarıydı. Bunların dışında kalan küçük şehirlerde ise belediye, hayati önemi olan ve sorunlara çare sağlayacak bir kuruluş değildi. Her şeyden evvel şehirlerin büyük kısmı, 19. yüzyılın çöküntü ve sarsıntılarının etkisinde olup güvenli bir günlük hayata muhtaçtı (Ortaylı, 2020: 175-176). Dolayısıyla her şehirde belediye kurulmasına yönelik kararlar uygulansa da yerel amiller belediyeciliğin niteliğinde belirleyici olmuştur. Üstelik Osmanlı’daki belediyelerin geneli hiçbir zaman yeterli parasal kaynaklarla donatılmamış ve bu yüzden de cılız ve zayıf kurumlar olarak kalmışlardır. 19. yüzyıl boyunca bir yandan belediyelerin gelir kaynakları sınırlıyken bir yandan da merkezi hükümet genel bütçede belediyelere az bir pay ayırmaktaydı. Aynı zamanda belediyelerin bu sınırlı mali kaynaklarını kullanma hususu da merkezi hükümetin kontrol ve onayına bağlıydı (Seyitdanlıoğlu, 2010: 11). Böylece belediyelerin genel işleyişi hakkında meclisler, yetkisizlik ve imkânsızlık içerisindeydiler. Belediyelerin bir diğer sorunu da yeterli bilgili personelden yoksun olmalarıydı. Mevcut personellerin maaş ödemeleri de düzensiz yapılmaktaydı. Belediyeciliğe dair düzensizliği karmaşık bir sistem dâhilinde uygulanan vilayet ve liva yönetimi de etkilemiştir. Bu yüzden vilayet ve liva yöneticileri çoğu zaman belediye işlerine de karışıp ve karar almaktaydılar (Çadircı, 1997: 278). Bu hususta belediye kanunu da belirleyici olmuştur. Zira kanun belediye meclisi ile idare meclisinin birleşiminden teşkil edilen “Cemiyet-i Beledî” adlı müessese ile belediyeyi merkezi hükümetin denetimine alıyordu (Ortaylı, 2020:193). Dolayısıyla başkent İstanbul’da belediyenin vesayet organı Babiâli iken taşra da vali, mutasarrıf veya kaymakam gibi yöneticilerin başkanlığını yaptığı idare meclisleri bu görevi yürütmekteydi. Bu ortam içerisinde belediyelerin çoğu vergi toplayan ya da toplamaya çalışan fakat iş yapamayan birer kurumdan ibaret olmuştur (Ortaylı, 2020: 181).

Bu girişin amacı Osmanlı Devleti’nde modern belediyeciliğin hangi şartlarda doğduğu ve kentlere ne ölçüde yansıdığına tespitine dairdir. Zira Osmanlı kentlerinin kalkınmaya dair yerel amilleri buldukları coğrafi konuma göre değişkenlik arz etmektedir. Yukarıda da dikkat çekildiği üzere muntazam ulaşım ağlarına sahip liman ve ticaret kentleri gerçek belediyeciliğin kurulduğu yerlerdi fakat kentlerin büyük kısmında gündelik hayat 19. yüzyıl ortamında asayiş sorunlarının gölgesinde kalmıştır.

Nitekim, Mardin bu türden kentlerden biridir. Tanzimat’ın en son uygulandığı yerlerden biri olan Mardin, mühim ticaret güzergâhlarında bulunmasına rağmen yeterli ulaşım ağlarından yoksundu. Üstelik kentin çöl kısmına açılan bölgesi aşiretlerin yoğun hareketliliğine ve böylece asayişsizliğe mahal vermekteydi. Bu asayişsizlik, kent merkezine de çoğu kez yansımış ve istikrarsız bir yönetim ortaya çıkmıştır. Taşra belediyelerinin yukarıda çerçevesi çizilen diğer hususlarıyla birleşince asayiş sorunlarının belediye kurumsallaşmasını olumsuz etkilememiş olması mümkün değildir. Tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomisiyle ön plana çıkan kentin mali kaynaklarının tasarrufu ise muktedir yöneticiler ve düzenli bir yönetimle mümkün olabilirdi. Bu maksatla çalışmanın birinci bölümünde Tanzimat sonrası başta olmak üzere 19. yüzyıl boyunca Mardin’in sahip olduğu kentsel gelişim özellikleri ve mali kaynaklarının denetimi kısaca ele alındı. Diğer bölümlerde ise Mardin Belediyesi’nin kuruluşu, gelişim süreci, hizmet alanları ile belediye personelinin faaliyetleri incelendi. Çalışma boyunca en çok yararlanılan kaynaklar, Osmanlı arşiv belgeleri ve salnameler olmuştur. Ayrıca süreli yayınlardan da istifade edilmiş ve çalışma güncel kaynaklarla da tahkim edilmiştir. Çalışma Diyarbakir vilayetine bağlı Mardin sancağı dâhilindeki merkez kaza belediyesiyle sınırlandırılmıştır. Ayrıca, doğrudan Mardin Belediyesi ile ilgili yapılmış bir çalışmanın (Güneş, 2006: 805-807) sınırlı verilere dayanması bu konunun yeniden ele alınmasını elzem hale getirmiştir.

Tanzimat Döneminde Mardin’in Kentsel Gelişim Özellikleri

Safevilerle girişilen mücadele neticesinde Osmanlı hâkimiyetine giren Mardin, 18. yüzyıla kadar çeşitli dönemlerde Diyarbakir, Bağdat ve Musul eyaletlerine bağlı şekilde idare edilmiştir. Mardin’in bu üç eyaletin yönetimi arasında gidip gelmesinin sebepleri kentin ticari önemi idi. Transit ticaret yollarının denetim noktalarından birini teşkil etmesinden ötürü Mardin, 19. yüzyıla bir hâkimiyet mücadelesiyle girmiştir. Osmanlı yönetiminin bir dizi isyan ve savaşla uğraştığı yıllarda Mardin, bir yandan da adeta aşiretlerin savaş alanına dönmüştür. Bu durum, 1835 yılında Diyarbakir valiliğine atanan Reşit Mehmet Paşa’nın icraatlarıyla büyük ölçüde kontrol altına alınmış ve Mardin, Diyarbakir’a bağlanmıştır. Buna rağmen sonraki yıllarda da Mardin’in idari taksimatında düzenlemelere gidilmiştir. Mardin, nihai olarak 1866’da Diyarbakir eyaletine bağlanmış ve bu statüsünü Cumhuriyet devrine kadar sürdürmüştür (Özcoşar, 2007: 447-450). Reşit Paşa’nın Mardin’de kurduğu yeni düzene şahit olan Amerikan Misyonerlerden Southgate, kentte yaptığı görüşmelerden birinde Reşid Paşa’nın burada merkezi hükümet adına yeni bir sistem kurmaya kısmen muvaffak olduğunu aktarmıştır. İddiaya göre eskiden şehirde o kadar güvensiz bir ortam vardı ki bir evde iki erkek varsa birinin mutlaka nöbet tutması gerekiyordu. Ayrıca Southgate’in iddialarına göre hiçbir rütbe, sınıf ya da din güvünde değildi. Southgate’e göre Reşid Paşa ile birlikte durum değişmiş, üstelik Mardin’de yapacağı yolculuğu iki üç yıl evvel (1838’den önce) 30 adamla yapması gerekirken artık buna gerek kalmamıştı (Southgate, 1840: 286). Buna rağmen Mardin’deki düzenin istikrarlı olmadığı ve zamanla ticari öneminin de azaldığı görülmektedir. Southgate’in aktarımlarından hareketle Tanzimat öncesi dönemde son derece karamsar bir tablonun hâkim olduğunu belirtmek mümkündür. Bu tablonun dönüştürülmesinde ise Reşid Paşa örneğindeki gibi muktedir idarecilerin tutumu belirleyiciydi.

Tanzimat’tan sonra Mardin’e bağlı kazaların sayısında sık sık değişiklik olmuştur. Genel hatlarıyla Mardin sancağı, Mardin, Cizre, Midyat ve Nusaybin kazalarından oluşmaktaydı. Bunların yanı sıra Avina (Sürgücü), Şırnak, Savur, Koçhisar (Kızıltepe) gibi yerler de Mardin sınırları içerisindeydi (Özcoşar, 2007: 453-454). Mardin’in sosyal yapısı ise iki şekilde değerlendirilebilir. Birincisi kent merkeziyle özdeşleşen ve devletin yönetici sınıfıyla askeri yapısının belirleyici olduğu Osmanlı düzenidir. Bu düzen dâhilinde Müslüman ve gayrimüslim unsurlar millet sistemi çerçevesinde örgütlenmişlerdir. Mardin’in kırsal alanı ve çevresinde ise diğer sosyal yapıyı oluşturan aşiret hayatı baskın konumdaydı. Osmanlı’nın bölgede tesis etmeye çalıştığı yönetim sistemi dâhilinde yerel iktidarı temsil eden aşiretler, kimi zaman yöneticilerle birlikte hareket etmiş kimi zaman da çatışma içerisine girmiştir. Aşiretler, zaman zaman devletten aldıkları bazı yetkilerin de etkisiyle kendileri dışında güçlü bir otoritenin yokluğunu avantaja çevirerek özellikle kırsal alanda ekonomik, siyasi ve askeri gücü temsil etmişlerdir (Öztürk, 2006: 520). Bu yüzden Tanzimat’ın uygulanması Mardin’de bir düzen kurulmasına yönelik gelişmelere sahne

olmuşsa da aşiretler, eşraf ve merkezden atanan yöneticiler arasında mücadeleler yaşanmaya devam etmiş ve yerel güçlerin kentteki bazı denetimleri sürmüştür (Özcoşar, 2019: 16-19).

Diyarbakir salnamelerinde Mardin-Urfa hattında yer alan aşiretlere müstakil başlıklarla yer verilmesi bu yapının vilayet üzerindeki etkisinin yoğunluğundan kaynaklanmaktadır. Bedevi ya da çöl bölgesine ait aşayir-i urban ve Araplaşmış yani aşayir-i müsta’reban şeklinde tasnif edilen bu aşiretler külliyetli nüfusa sahiplerdi. Tayy, Şammar, Şerabi, Benari ve Cubur gibi aşiretler ilk gruba dâhilken Milli, Kiki, Dekori ve Karakeçi ise ikinci grup içerisinde yer almaktaydı. Bu aşiretler, büyük ölçüde hayvancılıkla ve kısmen de ziraatla uğraşlardı. Urban aşiretlerin başlıca özelliklerinden biri 1860’lı yıllarda “medenileştirilmelerine” yapılan vurgu ve bunların vergi tahsiline kısmen ikna edilmiş olmalarıydı (DVS, 1871: 186-191). Mardin’deki aşiret hayatının kalkınma politikaları çerçevesinde kente etkisi, Diyarbakir Gazetesi’nin de gündemindeydi. Bu maksatla gazetede yer verilen ifadeler aşağıdaki şekilde sadeleştirilmiştir (Diyarbakir, 7, 1869).

“Mardin’de maarif ve ilim alanında yapılan çalışmalar takdire şayandır. Mardin’deki Kürt aşiretleriyle Arap kabilelerinin maarife olan ihtiyacı büyüktür. Kentin kalkınmasının bir yolu da maarife daha çok önem verilmesidir. Bundan birkaç sene evvel çöl havalisindeki Araplaşmış bir aşiret reisinin on üç yaşındaki oğluna tahsiliyle ilgili soru sorulduğunda “ders ne demektir, bizlerde okuyup yazmak büyük ayıp sayılır” şeklinde cevap vermişti. Bu hâl, bedevilerin yaşam tarzının bir yansıması olup onlar ata binip güçleri yettiği kişileri gasp etmeyi marifet bilirler. Mardin ve çevresindeki Kürt aşiretleri de bunlara yakın tavırlar içerisindedir. Buradaki aşiretlere dair zaman zaman gündeme gelen islahatlar büyük masraflara neden olmaktadır. Bütün sorunların başlıca sebebi ise cehalettir. Hükümeti asker sevkياتına zorlayan kesim cehaletle iç içe olan aşiretlerdir. Bunlar birbirlerine karşı da mücadele içerisindedir. Devlet nizamlarını uygulamada şüpheye düşmekten geri durmazlar. Yerleşik köy ve kasaba halkının büyük çoğunluğu ise devletin kanun ve uygulamalarından haberdardır. Aslında Diyarbakir ahali devlet ve padişaha son derece bağlıdır. Hatta padişahın adını abdestsiz ağza alanların büyüklerinden dayak yediği dahi bilinmektedir. Aşiretler nizamla meyilli olsa da geçimlerini sağlayacak imkânlardan yoksundurlar. Bu yüzden de eşkıyalık yaparlar. Aşiretleri nizama dâhil etmenin en büyük yolu ise okullar açarak çocuklarını eğitmek ve Osmanlı lisanını onlara öğretmektir.”

Aşiret hareketliliğinin yoğun olduğu 1860’lı yıllarda Urfa, Siverek ve Mardin taraflarından Nusaybin’e uzanan dağ eteğinde gayet verimli ve mahsuldar araziler bulunmasına rağmen altı yüze yakın mamur köy Şammar aşiretinin saldırılarından dolayı harap hale gelmişti. Yerleşik ahalinin bir kısmı bu aşirete dâhil olurken bir kısmı da çevre yerlere dağılmıştı. Buralarda asayişin yeniden sağlanması ve köylülerin iskân edilmesi için harekete geçilmiş fakat bu sefer de Tayy aşireti bu arazilerde hak iddia etmiştir (BOA. İ.DH. 600/41825-1, H. 1286/M.1869).² Bu hususlar, Diyarbakir Gazetesi’nde de aynen neşredilmiştir (Diyarbakir, 6, 1869). Hatta gazete konuyu defalarca gündeme getirmiş ve bu bölgenin aşiretlerin “cevelangâhı” olduğuna dikkat çekmiştir (Diyarbakir, 48, 1870). Şammar başta olmak üzere aşiretlerin zararlarından biri de hayvan tüccarlarını gasp etmelerinden hareketle yapılan şikâyetlerdi (BOA. DH.MKT. 2632/51-1, H.1326/M.1908; BOA. DH.MKT. 2707/32, R.1324/M.1909). Fakat aşiretler aynı zamanda bazı tüccarlarla anlaşmanın ve vergi kaçırmanın bir aracı olarak da kullanılmaktaydı. Sözelimi, ağnam tüccarları sayım zamanlarını geçirmek üzere ücret karşılığında Şamar ve Anaze aşiretlerine hayvanlarını teslim ediyordu. Hatta bu husus bölgede neredeyse adet haline gelmişti (BOA. DH.MKT. 1638/2-1, R.1305/M.1889). Hazineyi ve mahalli gelirleri zarara uğratan benzer tutumlar, aşiretlerin kendisi için de geçerliydi. Örneğin, tahminlere göre aşiretlere ait bir milyona yakın koyun varken memurlar ancak bunun dört-beş yüz bin kadarını kayıtlara yansıtabilmekteydi. Daha etkili bir sonuç içinse askeri tedbirlerin yeterince artırılması gerekmekteydi (BOA. İ.ML. 56/33-1, H.1321/M.1903). Buna rağmen hem sayım işleri düzensiz devam ettiğinden hem de aşardan istifade edilemediğinden dönem dönem mahalli müzayakalar yaşanmıştır (BOA. BEO. 2608/195594-2,

² Osmanlı Arşiv belgelerindeki tarihler Rumi (R.) ve Hicri (H.) şeklinde Miladi karşılıkları ise (M.) olarak kısaltılmıştır.

H.1323/M.1905). Böylece Tanzimat modernleşmesinin önündeki en büyük engellerden biri olan mali yetersizlik etkisini çeşitli şekillerde göstermiştir.

Tanzimat ile birlikte Mardin’de yeni idare tarzı, toplumun tümünü kapsayacak şekilde yürütülmüştür. Örneğin, aşiretlerin kontrolü amacıyla nahiyeye adı altında yeni idari birimler kurulmuştur. Fakat bu birimler son derece düzensiz olmakla birlikte coğrafi sınırları da belirsizdi. Kentin idaresinden sorumlu kurumlar ise peyderpey tesis edilmiştir. Bu çerçevede Müslim ve gayrimüslim temsilcilerin yer aldığı idare meclisleri, mahkemeler ile posta, telgraf, reji gibi idareler kurulmuştur. 1877’de bir hükümet konağı inşa edilmiş, 1891’de ise Ziraat Bankası açılmıştır (Aydın vd., 2000: 218-223).

1870’li yıllarda Mardin’in kent merkezi giderek büyüyen bir potansiyele sahipti. Örneğin, 1874’te kentte hükümet konağı, telgrafhane ve cephane mevcuttu. Bunların dışında 13 mahallede 3.291 hane, 1.199 dükkân, 1 han, 4 hamam, 12 cami, 11 mescit, 4 medrese, 4 tekke, 7 kilise, 2 türbe, 1 rüşdiye mektebi, 2 mektep, 31 kahve, 12 fırın, 16 mağaza, 2 depo, 1 zindan, 1 şerbethane, 1 salhane, 1 menzilhane, 5 boyahane, 1 kırıhane, 1 çömlekhane, 50 ahır, 25 çeşme, 2 mahzen, 2 misafirhane, 20 köşk vardı. Ayrıca kasabanın muhtelif kısımlarında birçok bahçe, bağ, tarla ve arsa yer almaktaydı. Bunların dışında Müslümanlara ait 12 ve gayrimüslimlere de ait 6 mezarlık mevcuttu (DVS, 1874: 150-151). Mardin’deki bina ve yapıların sayısı sonraki yıllarda artmıştır. Örneğin, 1900 yılında hane sayısı 5 bini aşmış, buna bağlı olarak cami, mescit, dükkân ve mağaza sayısı da değişmiştir. Kent, aşağı ve yukarı Mardin şeklinde ikiye ayrılmıştı. Yukarı Mardin kale kısmını aşağı Mardin ise dağ eteği boyunu kapsamaktaydı (DVS, 1900: 204-206). Kentin nüfusu da çeşitli dönemlere göre dalgalanmalar göstermiştir. 1884’te kasaba merkezi 7.737 erkek nüfusa sahipti. Bütün sancağın erkek nüfusu 85.303 iken kadın nüfusu bundan daha fazlaydı. Mardin ahalişi genellikle Arapça konuşur fakat çoğunluğu Türkçe bilirdi. Köy ahalişi ise Kürtlerden meydana gelmekteydi (DVS, 1884: 97-98). Mardin’deki Arap nüfusundan dolayı vilayetin resmî gazetesinin Türkçe dışında Arapça olarak yayınlanması da gündeme gelmişti. (Diyarbakir, 21, 1869).

Mardin’in arazileri mahsuldar olup bahçelerde her türlü sebze ve meyve yetiştirilmekteydi. Şehre yakın mesafelerde kasaba sakinlerinin sıkça ziyaret ettiği birçok tarla, seyrangah ve kasırlar bulunmaktaydı. Bu mekânların üzüm, bittim (yabani fıstık), erik ve üzüm sucukları son derece meşhurdu (DVS, 1891: 127-128). Bu bahçelerin bir kısmı Mardin merkezine çok yakın mevkide bulunan Bakır Kırı ve Zinnar gibi yerlerdeydi (Abdülğani Efendi, 1999: 260). Verimli arazi ve bahçelerine rağmen Mardin, nakliye vasıtalarından yoksun olduğundan vilayetin ticareti sınırlı bir alanı kapsamaktaydı. Bu durum ziraatın da gelişmesinin önünde engel teşkil etmekteydi. 1850’lilerde Mardin’de çarşı esnafı şişe ve cam imal edebiliyorken zamanla bu mallar için dışa bağımlı hale gelmiştir (DVS, 1894: 144-147). Dolayısıyla bir zamanlar Mardin, Urfa, Halep, Şam ve Musul şehirleriyle sanayi rekabeti içerisindeydi. Fakat kent bu vasfını giderek yitirmiştir (DVS, 1900: 205).

Mardin’i çevreleyen şehirler, kuzeyde Bitlis, Beşiri ve Diyarbakir kazaları, kuzeydoğuda Diyarbakir, batıda Derik kazası, güney ve güneybatıda Zor sancağı, güneydoğu tarafında Musul ve doğu tarafında ise Van vilayetleriydi. Mardin sancağının güney yönündeki kısımları ise büyük ölçüde çölden oluşmaktaydı (DVS, 1900: 201). 1890’lar itibarıyla Mardin-Diyarbakir arasındaki mesafe yaklaşık 18 saattir (DVS, 1891: 126). Özellikle Diyarbakir tarafı, Mardin’in diğer vilayetlere açılan ana güzergâhlardan biriydi. Bu maksatla 1860’larda Mardin-Diyarbakir yolunun şose şeklinde düzenlenmesine yönelik faaliyetlere hız verilmiş ve 1869’a gelindiğinde 12 saatten ziyade bir mesafe bu şekilde bitirilmişti. Bu yolun Hanik-i Ulya köyünden Diyarbakir’e doğru olan 6 saatlik kısmının yapımı ise devam etmekteydi. Ayrıca Mardin’in Babissor kapısından başlayıp Nusaybin’e doğru giden 12 saatlik yolun yapımına da karar verilmiştir (Diyarbakir, 16, 1869). Fakat yapılan yolların dayanıksız olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1870’te bir önceki sene yapılan kısımlar, değirmen ve dağlardan akan suların zarar görmüştür (Diyarbakir, 42, 1870). Buna rağmen Diyarbakir tarafından da Mardin’e doğru yol yapımına hız verilmiştir (Diyarbakir, 46, 1870).

Karayolu yapımına hız verilen yıllarda posta yollarının tesisine de çalışılmıştır. Vali ve mutasarrıflar bu işlerle bizzat ilgilenmiştir. Hatta Diyarbakir valisi, imar işlerine öncülük ederek aşiret reislerini de çalışmalar hakkında bilgilendirmek üzere toplantılara çağırmıştır (Diyarbakir, 10, 1869). Aşiret reislerinin toplantılara çağırılmasının başlıca sebebi bunların “medeniyet çerçevesine” dâhil edilmeleriyle de ilgiliydi (Diyarbakir, 12, 1869). Zira aşiretlerin kontrol altında tutulması imar faaliyetlerinin hızlı ve düzenli bir şekilde yürütülmesi için elzemdi. Diyarbakir Gazetesi bu meseleye dair şu şekilde bir açıklama yapmıştı: “Herkesin malumudur ki her memleketin mamuriyeti ahalisinin vatanlarına muhabbet ve imarına himmetle muhabbet-i vataniyeyi iltizam etmelerinden ileri gelmiştir. Yani muhabbet-i vataniyesi olanların vatanları himmetleriyle mamur ve abadan ve olmayanların yerleri harap ve viran olmasına nazaran muhabbet-i vataniye ashab-ı medeniyete mahsustur.” (Diyarbakir, 14, 1869). Dolayısıyla gazete idarecileri, memleketin kalkınma yolunun toplumun vatan ve millet muhabbetiyle dolup taşmasından geçtiğini düşünmekteydi. Fakat toplumun devletle bütünleşip refah seviyesinin arttırılmasının en mühim aracı yeterli ulaşım ağına sahip olmaktan geçmekteydi. Bu yüzden 1890’lı yıllarda II. Abdülhamid döneminin bir yansımasının da sonucu olarak yol yapımına daha çok önem verilmiştir. 1894 itibariyle Mardin-Diyarbakir yolunun 55 km 200 metrelik kısmı tamamlanmıştı (DVS, 1894: 162). 1900 yılında ise tüm vilayetteki şose yolların uzunluğu 418 km 20 metreydi. Mardin’e uzanan şose yol, Bağdat’a giden güzergâhı oluşturmaktaydı. Bu yolun Diyarbakir’den başlayıp Mardin’in güneyinde bulunan Gilharrin köyüne kadar uzanan kısmı 160 km 520 metreydi. Bağdat’a giden yol üzerindeki köprüler ahşap olduğundan ayrıca kargir şeklinde yenilenmeye ihtiyacı vardı (DVS, 1900: 173). Böylece Mardin’in ticaret potansiyelinin artışa geçmesi mümkün olabilirdi. Zira mevcut yolların yetersizliği temel geçim kaynağı çiftçilik olan vilayetin genelinde yetiştirilen arpa, buğday ve diğer hububatın dış pazara taşınamamasına sebep olmaktadır (Diyarbakir, 45, 1870).

Belediyenin Kuruluşu ve Gelişim Süreci

Tanzimat’ın Osmanlı kentlerinde öngördüğü kurumsallaşma, büyük oranda vilayet merkezlerinden başlanarak hayata geçirilmiştir. Tanzimat dönemi boyunca Mardin, sancak merkezi olmakla birlikte vilayet merkezi değildi. Buna rağmen Mardin Belediyesi’nin varlığına işaret eden en erken kayıtlar, Diyarbakir merkez belediyesiyle aynı yıla denk gelmektedir. 1869 tarihli Diyarbakir Vilayet Salnamesi’ndeki verilere göre, Mardin Belediye Reisi Davud Efendi idi. Belediye meclisi ise üçü Müslüman ve ikisi de gayrimüslim olmak üzere beş kişiden oluşmaktaydı. Belediye bünyesinde bir de kâtip mevcuttu. (DVS, 1869: 67).³ Mardin’de birçok kişi belediye reisliği görevini yerine getirmişse de meclis üyelerinin çoğu kez aynı kişilerden oluştuğu görülmektedir. Belediyenin teşkilinden itibaren Çelebi lakaplı aile hemen hemen her sene mecliste üye olarak yer almıştır.

1869’u takip eden yıllarda belediye bünyesindeki görevlilerin sayısında artış yaşanmıştır. Örneğin, 1873 itibariyle sandık eminliği (DVS, 1873: 72), 1880 itibariyle memleket tabipliği ve mimarbaşılığı (DVS, 1880: 99), 1894 itibariyle Gureba Hastanesi memurluğu (DVS, 1894: 94), 1898 itibariyle mukayyidlık (DVS, 1898: 93) ve 1901 itibariyle de gazhane kâtipliği (DVS, 1901: 127) gibi çeşitli görevlerde yer alan memurların ismi geçmektedir. Böylece kurumsal kimliği giderek genişleyen bir belediyeden söz etmek mümkündür. Buna rağmen vilayet merkez belediyesiyle karşılaştırılınca Mardin Belediyesi’nin daha dar alanda hizmet verdiği de anlaşılmaktadır. Zira Diyarbakir Belediyesi’nde genel görevliler dışında müfettiş, çavuşlar, tulumbacı, odacı, tenvirat (aydınlatma) müfettişi, lambacı, sıhhiye kâtibi, ebe ve aşı memuru gibi görevliler de bulunmaktaydı (Bingül, 2018: 389). Dolayısıyla vilayet merkezi olmanın kurumsallaşma üzerinde avantajları söz konusuydu. Daha küçük idari birimler olan

³ Diyarbakir vilayet salnamelerine göre Mardin’de görevlendirilen belediye reisleri, meclis üyeleri ve diğer memurların detaylı listesi EK. 1’de verilmiştir. Mardin Belediyesi ile ilgili arşiv yazışmaları da 1880’ler ve sonrasında yoğunlaşmıştır. Belediyelerin bu yıllarda etkin olmaya başlamasının sebepleri 1877’de çıkarılan Vilayet Belediye Kanunu’nun etkisi ve II. Abdülhamid dönemi itibariyle kentsel kalkınmaya önem verilmesiydi. Bu çerçevede Mardin’de belediye tabirine dair en erken kullanımlardan biri de vilayet gazetesinde geçip 1870 yılında yaşanan susuzluk sorununun çözümüyle ilgilidir (Diyarbakir, 58, 1870).

kazalara doğru ise belediyelerdeki memur sayısı giderek azalmaktaydı. Mardin, idari hüviyetinin de etkisiyle orta noktada bir yerde bulunmaktaydı.

Mardin Belediyesi’nin kuruluş yılı sayılabilecek olan 1869’da Mardin sancağına bağlı kazalarda belediye dairesi yoktu. Mardin kazası dışında 1873’te Midyat’ta (DVS, 1873: 73), 1876’da Cizre’de (DVS, 1876: 112-113) ve 1880’de ise Nusaybin’de belediye dairelerinin isimleri geçmektedir. 1880’de Mardin’e bağlı kaza statüsünde olan Avina (Sürgücü) ve Şırnak’ta ise belediye dairesi ibaresi yer aldığı halde bu ibare altında herhangi bir memurun ismi geçmemektedir (DVS, 1880: 101-103). Bu husus, belediye dairelerinin buralarda da tesis edilme aşamasında olduğuna işaret etmektedir. Nitekim 1884’te Avina’ya bağlı Savur nahiyesinde belediye dairesi mevcuttur (DVS, 1884: 120). 1894 ise Avina kazası ile Midyat kazasına bağlı Hasankeyf nahiyesinde belediye dairesinin ismi geçmektedir (DVS, 1894: 106-108). Bu dairelerin hepsinde Müslim ve gayrimüslim temsilci bulundurma kuralına uyulmuştur. Midyat kazasında ise bir dönem belediye reisliğini Süryanilerden Cercis Ağa yapmıştır (BOA. DH.ŞFR. 142/21, 1890). Dolayısıyla Mardin merkez kazası dışındaki kaza ve nahiyelerde belediye dairelerinin kurulması daha geç ve uzun bir dönemi kapsamıştır. Mardin’e bağlı belediyelerin sayısı kazaların niceliğine göre değişkenlik göstermiştir. Söz konusu tarihler ise kaza belediyelerinin kuruluş yılları değil mevcut veriler arasında belediye tabirini içeren yıllardır.

Mardin belediye binasına dair yapılan taramada ise çok az malumata ulaşılmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere Mardin hükümet konağı 1877’de yapılmıştır. Bu döneme kadar hükümet konağı olarak kullanılan bina ve telgrafhane yıllık 13.000 kûsur kuruşla kiralanmaktaydı. Binanın yetersiz kalması üzerine yaklaşık 100 seneden beri harap halde bulunan eski hükümet konağının servet sahibi kişilerin yardımıyla tamiri ve yeniden hizmete girmesi için yazışmalar yapılmıştır (BOA. ŞD. 3206/21-1, H.1289/M.1872). Belediyenin de bir süre hükümet konağı olarak kullanılan bu türden binaların içerisinde yer almış olması kuvvetle muhtemeldir. Belediye binasının ismi Sırrı Paşa’nın Diyarbekir’de ikinci kez valilik yaptığı dönemde geçmektedir. Sırrı Paşa, döneminde vilayetin birçok yerinde imar faaliyetlerine hız verilmiştir. Sırrı Paşa’nın faaliyetleri arasında, “Mardin beledi dairesi bitişiğindeki geniş bir arsanın zamanla çöplük halini alması üzerine temizlenerek belediye tarafından tasarruf edilmesi maksadıyla büyük bir konağın yapımı” şeklinde ibareler yer almaktadır. Bu konağın Mardin’in eşsiz binaları arasında çarpıcı bir yere sahip olduğu da vurgulanmıştır (DVS, 1894: 157).⁴ Sonraki yıllarda da Mardin’deki binalara dair istatistik bilgileri arasında belediye dairesi de yer almıştır (DVS, 1900: 206).

Belediye Reisleri: Taltifler ve Şikâyetler

Mardin Belediyesi’yle ilgili arşiv belgelerine yansıyan kayıtların bir kısmı belediye reisleri ve diğer memurlarla ilgili şikâyet ve taltiflerden oluşmaktadır. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla belediye reisliği üzerinden bir yerel iktidar mücadelesi yaşanmıştır. Belediyeye yönelik yapılan şikâyetlerin en kapsamlı olanlarından biri Belediye Reisi Abdülgaffur Efendi ile ilgilidir. İddialara göre Abdülgaffur Efendi “menfiyyen” yani sürgün bir şekilde Mardin’de bulunmaktaydı. Bu yüzden Abdülgaffur Efendi, belediye reisliği vasfını taşımadığını düşünen bir grup tarafından şikâyet edilmiştir. Abdülgaffur Efendi’yi şikâyet eden Mardinli bir grup imam, talebe ve ileri gelenler, Arapça kaleme aldıkları dilekçelerinde belediye reisinin elinde Lihye-i Şerife (Sakal-ı Şerif) bulunduğu malumatına sahip olduklarını beyan ederek

⁴ Sırrı Paşa, Diyarbekir’de iki kez valilik yapmıştır. İlk görev yılları 1884-1885’tir. İkinci kez ise 1890’da Diyarbekir Valiliğine atanmıştır. Fakat hastalığı sebebiyle bir süre sonra İstanbul’a gitmek zorunda kalmıştır. 1895’te Diyarbekir Valisi olduğu halde izinli bulunduğu İstanbul’da tedavi altındayken vefat etmiştir (Kurnaz, 2000: 134). 1894 senesine ait salnamede İmarat ve İcraat başlığı altında şu açıklamaya yer verilmiştir: “teşkil-i vilayetten vali-i lahik devletli Sırrı Paşa hazretlerinin defa-i saniye olarak vilayetimize me’mur oldukları zamana kadar her vali devrinde vücuda gelen asar ve müessesat bundan mukaddem neşr olunan salnamelerimizde münderiçtir. Paşayı müşarünileyh hazretlerinin memuriyeti ahirelerinde suretyab-ı vücut olan müessir-i ümran ve terakki şöyledir” (DVS, 1894: 153). Bu açıklamanın altında birçok faaliyet olmakla birlikte Mardin belediye binasını ilgilendiren hususlar da yer almaktadır. Ayrıca Diyarbekir ve Mardin gureba hastaneleri de bu dönemde kurulmuştur. Gureba hastanelerine bir sonraki başlıkta yer verilmiştir.

bunun ispatlanması halinde Lihye-i Şerife’nin derhal kendisinden alınarak güvenilir birilerine teslim edilmesini talep etmişlerdir (BOA. BEO. 74/5514-2, H.1309/M.1892). Bu hususta şikâyet dilekçesi yazan kişilerden biri Sadun Ağazade Ferid (BOA. DH.MKT. 1942/97, H.1309/M.1892) diğeri de Abdurrahman El-Hamdi isimli kişilerdir. Abdurrahman El-Hamdi, dilekçesinde belediye reisini esnaf ve ahali hakkında suiistimal yapmakla da itham etmiştir (BOA. HR.TO. 397/54-1, R.1308/M.1892).

Şikâyet telgrafı Şura-yı Devlet’e kadar ulaşan Abdurrahman El-Hamdi Efendi, Mardin’de Nakşibendi tarikatı postnişini olup Seyyid lakabı da taşımaktaydı. Arapça gönderilen telgrafının Osmanlıca çevirisine göre belediye reisine dair aşağıdaki ithamlarda bulunmuştu (BOA. HR.TO. 397/64, R. 1308/M.1892).

“Mumaileyh daima ahali arasında fesat tohumu ekmektedir. Kanun ve nizamlara aykırı davranmaktadır. Baş kitabet hizmetini ifa etmediği halde maaş almaktadır. Bu hareketlerinden dolayı azli gerekmektedir. Ayrıca elindeki lihye-i saadetin kendisinden alınarak mütedeyyin birine teslimi icap eder.”

Sahip olduğu konum münasebetiyle “kanaat önderliği” vasfını da taşıyan Abdurrahman El-Hamdi Efendi’nin bu çok yönlü şikâyeti, merkezi kurumların çoğunda işleme alınmıştır. Abdurrahman El-Hamdi Efendi, belediye reisini ulema, eşraf ve dini alay konusu etmekle de itham etmiştir. Belediye reisinin “şerrinden kaçınmanın her Müslüman feridin boynunun borcu” olduğunu da dilekçesine ekleyen Abdurrahman El-Hamdi Efendi, belediye reisinin bir an önce maaşının kesilmesi gerektiğine de dikkat çekerek yaptığı şikâyeti devlete olan sadakatının bir parçası olarak arz etmiştir (BOA. BEO. 38/2841-2, R.1308/M.1892). Söz konusu şikâyetlerin ilgili kurumlarda görüşülmesi üzerine tahkikat başlatılmıştır. Dâhiliye Nezareti, Diyarbekir vilayet idarecilerini bilgilendirerek belediye reisinin elindeki Lihye-i Şerife’nin sahte olabileceği uyarısında bulunmuş fakat gerçekse de bunun mübarek günlerde ziyaret edilmek üzere camiye bırakılmasını uygun görmüştür (BOA. BEO. 38/2841-1, R.1308/M.1892). Böylece kutsal emanetlerden birinin “güvenilmez” addedilen belediye reisinin elinde olduğuna dair malumat, din adamlarını rahatsız etmiş ve belediye reisi hakkındaki şikâyetlerin manevi bir hüviyet kazanmasına da sebep olmuştur. Bunun da belediye reisiyle ilgili şikâyetleri daha da güçlendirmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Belediye Reisi Abdülgaffur Efendi ile ilgili şikâyetler ve hakkındaki tahkikata dair daha fazla malumata ulaşılammışsa da bir süre sonra bu görevinin sonlandığı anlaşılmaktadır. Diyarbekir vilayet salnamelerindeki verilere göre Abdülgaffur Efendi bu görevini on yıldan daha uzun süre ifa etmiştir (DVS, 1880: 99; DVS, 1891: 77). Kendisinden sonra ise Sırrı Efendi belediye riyasetine getirilmiştir. Abdülgaffur Efendi’nin aksine Sırrı Efendi, Mardin ve çevresindeki toplumsal olayların çözümünde emekleri geçmesinden dolayı taltiflerle gündeme gelmiştir. Örneğin, Diyarbekir vilayet idarecileri Sırrı Efendi’nin üçüncü rütbeyle taltifini Dâhiliye Nezareti’nden talep etmiştir (BOA. DH.MKT. 318/69, H.1312/M.1894). Gerekçe ise Cizre taraflarında aşiretler arasında meydana gelen münazaaya Sırrı Efendi’nin de içinde bulunduğu bir heyet tarafından müdahale edilmesiydi (BOA. DH.ŞFR. 230/141-1-4, R.1314/M.1899). Şırnaklı Mehmed Ağa ve Miran aşireti arasında yaşanan bu vukuatın çözümü için Bitlis ve Diyarbekir vilayetlerinden “erbab-ı vukuf, haysiyet ve bitaraf” memurların görevlendirilmesi gerektiğinden hareketle Sırrı Efendi bu heyette yer almıştı (BOA. DH.MKT. 2174/98, H.1316/M.1899). Sırrı Efendi’yle birlikte Mardin’den Tahrirat Müdürü Abdülbaki Efendi de görevlendirilmiş ve kendilerine görevleri süresince harcırah tahsis edilmiştir (BOA. DH.MKT. 2213/131, H.1317/M.1899). Sırrı Efendi’nin bu minvalde bir diğer icraatı da Katolik Hristiyanlara ait olup Rasulayn kazasında aşiretlere teslim edilen fakat geri alınamayan mal ve eşyaların iade edilmesi için görevlendirilmesidir (BOA. DH.TMIK.M. 52/45-1, R. 1313/M.1897).

Belediye reislerinin taltif edilmelerine dair bir diğer örnek ise Mardin Redif Taburu’na gereken hayvanların alımı hususunda hizmetleri geçen Mardin Belediye Reisi Mecid Efendi’ye dairdir (BOA. DH.MKT. 997/5, H.1323/M.1905). Böylece bu örneklerden hareketle belediye reislerinin takındıkları tutuma göre muamele gördüklerini belirtmek mümkündür. Başka bir deyişle belediye reisleri toplumun ve devletin yararına iş yaptığı müddetçe teşvik edilmiş aksi durumda ise tahkikatlara konu olmuşlardır.

Belediye reislerinin aşiretler arası olaylarda bir nevi kanaat önderi rolü almaları ise Mardin’in toplumsal yapısından kaynaklanmaktaydı. Çok örneği olmasa da belediyenin kentin kalkınmasında emekleri geçen kişilere dair talepleri de söz konusudur. Bu taleplerden biri Mardin Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Ahmed Hamdi Efendi’nin gayretlerinden ötürü taltif edilmesi için belediye heyetiyle birlikte mahalli meşayih ve ulema tarafından 1892’de yapılmıştır (BOA. DH.MKT. 1999/126, H.1310/M.1892).

Belediye Tabipleri ve Eczacılar

19. yüzyıl, salgın hastalıklarla mücadelenin arttığı bir döneme denk geldiğinden belediyelerde bulundurulmaları kanunen zorunlu olan tabiplere genel halk sağlığının korunması dışında da büyük işler düşmekteydi. Osmanlı taşrasında sağlık teşkilatlanmasına yönelik ilk icraat 1861 tarihinde belediye tabipliğine dair yayınlanan nizamnameyle hayata geçirilmiştir. 1871’de ise İdare-i Umûmiyye-i Tıbbiye Nizâmname’sinde memleket tabibi adı altında belediyelerde görevlendirilecek tabiplerin görev süreleri, maaşları ve sorumlulukları hakkında geniş malumata yer verilmiştir. Buna göre tabipler, maaşlarını belediyeden alacak, haftada iki gün ücretsiz bir şekilde hasta bakacak, salgın hastalıkların kontrolünde görev alacak ve adli tabiplik işlerini yürüteceklerdi (Gültekin ve Doğan, 2018: 219).

Mardin Belediyesi bünyesinde birçok tabibin ismi geçmekle birlikte veriler daha çok bunların taltif ve azil hususlarında yoğunlaşmıştır. Örneğin, ücret almadan ve askerler arasında yayılan hastalıklarla azimle ilgilendiğinden Mardin Belediye Tabibi Abdülhad Efendi’nin dördüncü rütbeyle ödüllendirilmesi Nizamiye Sekizinci Alay’ının İkinci Taburu’ndan talep edilmişti. Yapılan arzda “bu gibi ibraz-ı müessir-i hamiyet eden bendegânın taltifleri şan-ı makarem-i nişan-ı âlî olduğu” özellikle vurgulanmıştı (BOA. İ.DH. 1007/79555-1, H.1303/M.1886). Böylece sıhhi memurlara verilen öneme dikkat çekilmiş ve nihayetinde de bu talep uygun görülmüştü. Abdülhad Efendi, yıllardır bu görevi ifa etmekteydi (DVS, 1884: 85; DVS, 1894: 85). 1891’de ise ahaliyle arasında “soğukluk” meydana gelmesinden ötürü olası sorunların önüne geçmek amacıyla başka yere tayin edilmesi gündeme gelmiştir (BOA. DH.MKT. 1866/117, H.1309/M.1891). Bu hususta yapılan taleplerden biri Ermeni Katolik Patrikhanesi’ne aittir (BOA.DH.MKT. 1952/7, H.1309/M.1892).⁵ İddialar üzerine Diyarbakir vilayeti tarafından Dahiliye Nezareti’ne bilgilendirme yapılmıştır. Buna göre on sekiz seneden beri belediye tabipliği yapan Abdülhad Efendi’ye isnat edilen hususlar gerçeği yansıtmamaktaydı ve Abdülhad Efendi hiçbir zaman hastaların aleyhine hareket etmemiştir. İddia edilen “soğukluk” ise kolera salgını zamanında Halep kordonundan kaçırılan bazı malların muayene edilmesi gerektiği ile Mardin kazasına girişinin engellenmesinin tabip tarafından hükümete bildirilmesinden kaynaklanmaktaydı (BOA.DH.MKT. 1986/24, H.1310/M.1892). Bir süre sonra Abdülhad Efendi’nin taltif edilmesi için talepte bulunulmuş (BOA.DH.MKT. 114/45-3, H.1310/M.1893) fakat diplomalı olmadığı gerekçesiyle görevinden azledildiği kayıtlara yansımıştır. Yerine ise başka bir tabip bulunamamıştır. Bu esnada Mardin’de bulaşıcı hastalıklar hâkim olduğundan bir an evvel muktedir bir tabibin aylık 800 kuruş maaşla görevlendirilmesi gerekmiştir (BOA. DH.MKT. 298/57, H.1312/M.1894). Buna rağmen Abdülhad Efendi’yle ilgili yazışmalar devam etmiştir. Abdülhad Efendi’nin ismi bu sefer belediye tabip vekilliği şeklinde geçmektedir. Bu da sıhhi memur ihtiyacının karşılanamamasından ötürü tam anlamıyla görevinden uzaklaştırılmadığına işaret etmektedir. Yine de kötü ahlak ve diplomasının olmadığı iddiasıyla tebdili hakkında talepler devam etmiştir (BOA. DH.MKT. 2171/58, H.1316/M.1899). Bu süreçte belediye tabipliği kadrosunda Yüzbaşı Hüseyin Efendi’nin de ismi geçmektedir (DVS, 1898: 92-93; DVS, 1899: 122). Böylece sivil bir tabip bulunamadığından askeri tabiplerden istifade edilerek ihtiyaç karşılanmaya çalışılmıştır. Abdülhad Efendi’nin ismi ise tabip muavinliği şeklinde belgelerde geçmeye devam etmiştir (BOA.DH.MKT. 803/46-1, H.1321/M.1903).

Mardin Belediyesi bünyesindeki sıhhi memurlar mali sorunlarla karşılaşmıştır. Örneğin, Yüzbaşı Hüseyin Efendi, Mardin Belediyesi’nde görev aldığı süre içerisinde yedi ay boyunca maaş alamamış, üstelik bu hususta hak arayışına girdiği için maaş miktarı da düşürülmüştür. Hatta Hüseyin Efendi

⁵ Abdülhad Efendi’nin oğlu Kostaki Vasfi Efendi’nin sicilinden ailenin Rum olduğu anlaşılmaktadır. Kostaki Vasfi Efendi, Arapça, Türkçe ve Fransızca okur-yazar biriydi. Bkz. (BOA. DH.SAİD.d. 70/45, 1897).

görevinde başarısız bulunduğundan yerine “ahali-i kadimeden” sayılan Abdülhad Efendi yeniden tayin edilmiştir. Fakat Abdülhad Efendi hakkındaki şikayetler katlanarak devam etmiştir. Yapılan bir şikâyete göre Abdülhad Efendi, Mardin’de eczane açarak buranın idaresini oğluna bırakmıştır. Abdülhad Efendi ve oğlu ayrıca belediye eczacısı Danyal Efendi’yi tehdit etmek ve istifaya zorlamakla da itham edilmişlerdir. Konuyla ilgili rapor hazırlayan Sıhhiye Müfettiş Vekili, Abdülhad Efendi’nin hemen açığa alınması, eczanesinin diplomasız eczacı tarafından idare edildiğinden kapatılması ve belediye eczacısı Danyal Efendi’nin yeniden istihdam edilmesini Diyarbakır vilayet idarecilerine bildirmiştir (BOA.DH.MKT. 803/46-1, H.1321/M.1903). Fakat Danyal Efendi ile ilgili tahkikat devam ettirilmiş ve Mardin idarecileri kendisi hakkında birçok suçlamada bulunmuştur. Buna göre Danyal Efendi, doktorlar tarafından hastalara verilen reçeteleri tahrif etmekte ve reçetelerde yazılı ilaçları eksik bir şekilde hastalara vererek geri kalan ilaçları evine götürmekteydi. Bu yolsuzlukların belediye ve polis dairesi tarafından reçete ve kayıtların incelenmesi neticesinde elde edildiği vurgulanmış ve “eczacılık vazifesi gayet mühim olduğu cihetle bunun ahlak ve hüsne ve evsaf-ı matlubeyi haiz ve mü’temen bir zat uhdesine tefvizinin” gerekli olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu yüzden tahkikat neticesinde beraat etse dahi Danyal Efendi’nin Mardin’de bulunmasının sakıncalı olacağından yerine başkasının atanması Mardin mutasarrıflığından Dâhiliye Nezareti’ne rica edilmiştir (BOA. DH.MKT. 857/85-2, H.1322/M.1904). Mardin mutasarrıflığının bu görüşlerine paralel olarak Diyarbakır vilayet idarecileri de eczacılık vazifesinin ehemmiyet ve nezaket gerektiğinden hareketle Danyal Efendi’nin görevden alınmasına dair görüşleri desteklemiştir. Halkın Danyal Efendi’den nefret ettiği ve kendisine güvenmediği için de bir an bile bu görevde bulundurulmaması şeklinde görüş beyan edilmiştir (BOA. DH.MKT. 857/85-1, H.1322/M.1904). Dolayısıyla Abdülhad Efendi hakkındaki şikayetlere rağmen görevine devam etmiş, üstelik muhalif olduğu diğer belediye görevlilerinin azledilmesine varan bir gücü de arkasına alabilmiştir. 1909 yılına gelindiğinde ise Urfa, Mardin ve Hani gibi yerlerde 27 sene memuriyet yapan Abdülhad Efendi, aldığı sağlık raporundan hareketle sağ gözünün tamamen ve sol gözünün de % 85 oranında görme yetisini kaybetmesinden ötürü emekliye ayrılmıştır (BOA. ŞD. 1090/46-1, R.1325/M.1909).

1907 yılında Diyarbakır vilayetindeki tabiplerin sayısı ile ilgili yapılan tahkikatta vilayet merkezi haricinde belediye tabibi bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu yüzden genel olarak vilayetin sıhhi işlerinde zorluklar yaşanmaktaydı. Birçok adli iş, bir takım berber ve tetabublara⁶ bırakılmıştı. Diyarbakır’ e bağlı hemen hemen bütün sancak ve kazalarda belediyeler tabip maaşlarını karşılayabilecek durumda olmasına rağmen iddialara göre belediye reislerinin işgüzarlığından dolayı bu ihtiyaç giderilmemekteydi. Böylece tabiplere ayrılan tahsisat belediye reislerinin menfaatlerine sarf edilmekteydi (BOA. DH.MKT. 1151/83-3, H.1325/M.1907). Özellikle tabip ihtiyacı olan yerler, Abdülhad Efendi ile ilgili tartışmaların devam ettiği Mardin ile Maden, Palu, Siverek ve Cizre’ydi. Vilayetin çoğu yerindeki gibi buralarda da yaralanma olaylarına “erbab-ı vukuf” namına bir takım “nahil” kişiler tarafından raporlar verilmekteydi. Bu yüzden buralara bir an önce tabip atamasının yapılması Dâhiliye Nezareti’ne arz edilmiştir (BOA. DH.MKT. 1151/83-8, H.1325/M.1907).

Belediyenin Gelir-Gider Kalemleri ve Belediye Tarafından Yapılan Hizmetler

Belediye kanunları, belediyelere birçok görev yüklediği halde kentlerin sosyo-ekonomik, kültürel ve coğrafi durumları belediye faaliyetlerinin içeriğinde belirleyici olmuştur. Kanunlar, bütün kentler için sabit olsa da her kentte farklı bir belediyecilik modeli ortaya çıkmıştır. Yani belediyelerin gelirlerinin niteliği, harcamaların içeriğini doğrudan etkilemiştir. Mardin tarım ve hayvancılığa dayalı bir kent olduğundan kentin genel gelirleri de bu uğraşlara bağlı kalmıştır.

Mardin Belediyesi’nin harcamaları arasında belediye memurlarının maaşları başı çekmekteydi. Fakat mevcut gelirler, maaş ödemelerine dahi yetmemekteydi. Örneğin, 1888’de belediye heyeti tarafından Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen bir telgrafa göre memurlar üç aydan beri maaş alamamaktaydı (BOA. DH.MKT. 1555/117, H.1306/M.1888). Bu sorun uzun bir süre devam ederek

⁶ Hekimlik yetkisi olmadığı halde bu işi yapanlara verilen isimdir.

belediye reislerinin de aralarında olduğu kişilerce tekrar tekrar gündeme getirilmiştir (BOA.DH.MKT. 1601/101, H.1306/M.1889). 1908’e gelindiğinde ise memur maaşlarına ayrılan kalemin kanunların gerektirdiği miktarın üzerinde olduğu anlaşılmıştır. Vilayet Belediye Kanunu’nun on altıncı maddesine göre belediye memurlarının maaşlarıyla masraf-ı müteferrika adı altında ufak tefek işler için yapılan harcamaların gelirlerin beşte birini geçmemesi gerekmektedir. Mardin’in genişliği ve buradaki suyun azlığından dolayı kentin her zaman temizliğe ihtiyacı olduğu halde sayıca yetersiz kalmalarına rağmen mevcut belediye görevlilerinin maaşlarının gelirlerden nizami şekilde karşılanması mümkün görülmemektedir. Bu yüzden söz konusu kanuna uygun hareket edilememiştir (BOA. ŞD. 1493/1-3, H.1326/M.1908). Maaşlara denk gelen meblağ, gelirlerin beşte birinden 1200 kuruş daha fazlaydı (BOA. BEO. 3385/253831-2, H.1326/M.1908). Bu yüzden kimsesiz ve yardıma muhtaç kişilerin tahsisatlarında kesintiye gidilmesi dahi tartışılmış fakat Şura-yı Devlet bunu uygun bulmamıştır. Aileleri tarafından terkedilip emzirilmesi gereken yeni doğan bebekler, iş yapamayacak durumdaki âmâ sakat ve yaşlılar belediye tarafından yardım edilen gruplar arasındaydı. Yardıma muhtaç bu türden kimselerle ilgilenebilecek herhangi bir hayır kurumunun şehirde bulunmaması Şura-yı Devlet’i kesin bir talimat vermeye sevk etmiştir (BOA. ŞD. 1493/1-3, R. 1326/M.1908). Böylece Şura-yı Devlet kurumların işleyişinde aksaklıklar yaşanmaması için kanunlar çerçevesinde hareket etmelerini sağlamaya çalışmıştır. Örneğin, Diyarbakır’da Rüşdiye Askeri Mektebi yapılmaya başlanmış fakat 40-50 bin kuruşa daha ihtiyaç duyulmuştur. Bu masrafın 10 bin kuruşluk kısmının Diyarbakır ve 20 bin kuruşunun da Mardin Belediyesi tarafından karşılanması yönünde yerel idarecilerce yapılan talep de Şura-yı Devlet’te kabul görmemiştir BOA. ŞD. 296/32-5, R.1299/M.1883; BOA. ŞD. 296/32-1, H.1300/M.1883).

Belediyenin düzenli bir şekilde tahsisat sağladığı muhtaç gruplar dışında ayrıca çeşitli sebeplerden ötürü yardıma muhtaç kişilerle ilgilendiği durumlar da yaşanmıştır. Örneğin, Şeyh Saadeddin El-Cebari hazretleri sülalesinden ve Mardin sancağı hanedanından olup imamlık ve vaizlik vazifelerinde bulunan fakat yaşından ötürü herhangi bir görevi ifa edemeyecek duruma düşen Şeyh Mehmed Efendi’ye maaş bağlanması gerekmiştir (BOA. ŞD. 1461/76-2, H.1305/M.1888). Ailece zor durumda olan Şeyh için Mardin liva meclisi, belediyeden karşılanmak üzere aylık 300 kuruş maaş tahsis edilmesini talep etmiştir (BOA. ŞD. 1461/76-3, H.1305/M.1888). Şeyh, aynı zamanda Kadiri Tarikatı’ndan ve Sa’diye hülefa-yı kiramındandı (BOA. ŞD. 1461/76-1, H.1305/M.1888).

Belediye gelirlerinin yetersizliği beledi hizmetlerin niteliğini de olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde kantar, kile, zebhiye ve hayvan resimlerinin gelirleri belediye ve hazine arasında yarı yarıya tasarruf edilmekteydi. Fakat bu dört vergiden Mardin’de zebhiye rüsumu ön plana çıkmıştır. Bu da kentin mali kaynaklarıyla doğrudan ilgiliydi. 1891’de Mardin İdare Meclisi, kentin temizlik işlerinin düzenli yapılabilmesi için zebhiye yani hayvan kesiminden alınan bu vergiye ahalinin hissetmeyeceği miktar olarak nitelendirilen yarı oranında zam yapılmasını talep etmiştir (BOA. DH.MKT. 193/40, H.1311/M.1891). Bu talebin kabul görmesi içinse umumi sıhhatin muhafazasının önemine dikkat çekilmiştir. Bu hususta “memalik-i mahruse-i şahanenin mühim ve her tarafına hâkim bir noktasında yer alan ve çölde sakin birçok aşiret ve kabilenin ticaret merkezi bulunması cihetiyle ehemmiyeti haiz olan Mardin kasabasınınca” sıhhi kurallara uyulduğu belirtilmiştir. Fakat kentteki susuzluk ve yoğun hareketlilikten dolayı hastalıklara karşı her türlü tedbirin alınması gerekmektedir. Bu yüzden kentin birkaç belirgin ihtiyacı vardı. İdarecilerin deyimiyle padişahın (II. Abdülhamid) sayesinde kentte birçok imar faaliyeti hayata geçirilmişse de daha önce lağımaların inşasına önem verilmemişti. Bu da halk sağlığını doğrudan olumsuz etkilemişti. İlk iş olarak lağımaların yapımına başlanmış ve 3.5 ay içerisinde 13.000 zirâ-ı mimari⁷ uzunluğunda kanalar yapılmıştır. Kaldırımların çoğunun yenilenme ve tamir işleri yürütülmüş, birçok büyük çöplük büyük masraflarla temizlenmiştir (BOA. ŞD. 1467/14-1, H.1311/M.1893). Lağım kanallarının yapımı baştan aşağı kayalık olarak nitelendirilen Mardin

⁷ Mimar arşını olarak da bilinir. Çeşitli dönemlerde farklı uzunlukları tarif etmek için kullanılmış olup 1841 itibarıyla 75.7738 cm şeklinde standardize edilmiştir. Bkz. Mehmet Erkal, “Arşın”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 3, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, s. 412.

merkezinin arazisinden ötürü büyük ve önemi tarif edilemez bir inşaat mahiyetinde görülmekteydi. Benzer faaliyetlerin daha fazlası Diyarbekir vilayet merkezinde de yürütülmüştür (DVS, 1894: 157-158).

İdarecilerin en büyük icraat olarak addettikleri husus ise Diyarbekir vilayetinde gureba hastanelerinin yapımıydı. Diyarbekir merkezinde yapılan hastane kentin en güzel, en havadar, en ferah ve mevki itibariyle de en uygun konumuna sahipti. Hastane, Diyarbekir merkez belediyesi ile vilayete bağlı diğer yerlerin belediyelerinden tedarik edilen yardımlarla yapılmıştır. Bu hastane biri devlet memurlarına ve diğeri de halktan erkeklere mahsus olmak üzere 40 yataklıydı. Eksikliklerin giderilmesi için merkez belediyesinin bazı emlak gelirleri hastaneye tahsis edilmiştir. Hastanenin iç donanımına dair çalışmaların devam ettiği bir süreçte büyük bir açılış da planlanmıştı (DVS, 1894: 154). Bu hastanelerden biri de Mardin’de yapılmıştır. Mardin Gureba Hastanesi de 40 yatak ve iki bölümden oluşmaktaydı. Hastanenin hususiyeti çölün hâkim bir noktasında yer alan ve aşiretlerin ticaret merkezi olan Mardin’deki kalabalık nüfus için gerekliliğiydi. Hastanenin yapımında Diyarbekir Valisi Sırrı Paşa’nın büyük emekleri geçmişti. Hastane, Mardin Belediyesi gelirlerinden 24.000 kuruşun sarfı ve uygun bir hanenin satın alınmasıyla yapılmıştı (DVS, 1894: 215). Bu hususlar imar politikasında belediye dairelerinden daha çok valilerin etkin olduğunu göstermektedir.

Amerikan misyonerlerinin Mardin’deki faaliyetleri dikkate alındığında hastane gibi bir kurumun tesis edilmesinin önemi artmaktadır. Zira misyonerler Mardin’de 1880 yılında altısı erkek ve ikisi de kadınlar için sekiz yataklı bir hastane kurmuşlardı (Taşkın, 2017: 164). 1858’den beri Mardin’de örgütlenen misyonerlerin kurdukları bu hastane, Osmanlı Devleti’nde açılan ilk hastanelerden biriydi. Hastane, aynı zamanda bir de eczane içermekteydi. Bu şekilde fakir ve kimsesizlere ücretsiz hizmet sunulmaktaydı (Oktar ve Genç, 2006: 49). Dispanser, sağlık ocağı ve hastane gibi sıhhi kurumlar, Protestan anlayışının diğer mezhepler arasında yayılmasının ana araçlarından biriydi. Sıhhi kurumların misyonerler için bir önemi de eğitim-öğretim faaliyetleriyle ulaşılamayan Müslümanlara ve bilhassa köylere nüfuz etmenin aracı olmasından ileri gelmekteydi (Taşkın, 2017: 153-154). Bunların etkisinden olsa gerek Mardin Gureba Hastanesi’nin yapımı dahil birçok imar faaliyetinde emekleri geçen Diyarbekir Valisi Sırrı Paşa ve Mardin mutasarrıfının icraatları Mardinli Ermeni Katoliklerin şükranlarını arz etlerine vesile olmuştur (BOA.Y.PRK.AZN. 5/6, R.1306/M.1891). Diyarbekir Valisi Sırrı Paşa döneminde Mardin Belediyesi’nin kente dair hizmetlerinden biri de yiyeceklerin satış ve korunmasına mahsus olmak üzere gelirleri belediyeye ait bir meyve arsasının inşa edilmesi idi (DVS, 1894: 158).

Tüm bu hizmetlere rağmen maddi yönden oldukça zor durumda olan belediyenin artık başkaca iş yapabilecek durumu kalmamıştı. Özellikle temizlik hususuna dikkat edilmesi gerektiğinden belediye gelirlerinin arttırılması elzem görülmüştür. Bu yüzden zebhiye vergisine zam yapılması hususu yeniden Dâhiliye Nezareti’nden talep edilmiştir. Buna göre kuzu ve oğlaktan yirmişer; koyun, keçi ve danadan kırkar; öküz, inek, deve ve mandadan üçer kuruş ile deve ve manda yavrusundan da altmışar para hesabıyla vergi alınmaktaydı. Bunların yarısı kadar zam teklifi nezaretin onayına sunulmuştur. Nezaret ise konuyu Sadarat’e havale etmiştir (BOA. ŞD. 1467/14-2, H.1311/M.1893).⁸ Mardin’deki temizliğe özen gösterilmesine rağmen belediye gelirlerinin yetersizliği bu hususta sistematik bir usulün geliştirilmesine müsaade etmemekteydi. 1895’te zebhiye vergisine zam yapılması tekrar gündeme gelmiş ve yeniden Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela’da konu görüşülmüştür. Şura-yı Devlet, temizlik işlerinin sadece Mardin’de yaşayanları ilgilendirdiğine dikkat çekerek dışarıdan kente gidenlerden bu verginin alınmasını uygun görmemiştir. Ayrıca onaya sunulan zam oranlarının halka ağır gelip şikâyete sebep vereceğine kanaat getirilmiş ve ilgili tahsisat için hanelerden başka bir vergi alınmak suretiyle ihtiyacın giderilmesi yolunda öneri yapılmıştır (BOA. BEO. 423/31680, R.1311/M.1895). Fakat yapılan önerilerin hayata geçirilmesi, Mardin’de vergilerin usulüne göre ve etkili bir şekilde toplanmasına bağlıydı. Zira bu hususta yapılan bazı şikâyetlere göre özellikle aşiret ve kabilelerin birbirleriyle çatışmalarından ötürü emniyetsizlik hâkim olmakta, ulaşım ve ticarete durgunluk ve zaruri ihtiyaçların fiyatlarında artışlar meydana gelmekte ve gelirlerde azalmalar

⁸ Osmanlı Devleti döneminde bir kuruş 40 paraya denk gelmektedir.

oluşmaktaydı. Söz konusu şikâyetlerden biri Mardin Camii-i Kebir Hatip ve İmamı Esseyid Abdullah Efendi ile yedi refikası tarafından yapılmış fakat Diyarbakir valisi bu iddiaların gerçeği yansıtmadığını iddia etmiştir (BOA. DH.TMIK.M. 201/49-1, R.1321/M.1905). Bir yandan da belediye vergileri için mültezimlik yapıp borçlanan kişilerin sayısı da bir hayli fazlaydı. Bunların borç faizlerinden vazgeçilirse anaparaları ödemeye hazır oldukları tahkik edilmiştir. Caddelerin genişletilmesi ve tamiri, bazı dükkân ve hanelerin istimlaki, esaslı bir surette şehrin tanzif ve tathiri için belediyenin bir hayli meblağa ihtiyacı olduğundan Diyarbakir idarecileri tahsili hususunda zorluk yaşanan bu türden borçlar için uygulamanın yararlı olacağını düşünmüştür (BOA. DH.UMVM. 151/86-1, R.1333/M.1917). Dolayısıyla belediyeye ait mevcut gelirlerin tahsilinde zorluklar yaşanırken yeni vergilerle ek gelir elde edilmesi oldukça zordu. Üstelik kentin vergi tahsilinde düzensizliklere sebebiyet verenler arasında belediye azaları da bulunmaktaydı (BOA. DH.MKT. 1692/22, H.1307/M.1890).

Mardin’de belediyenin ilgilendiği hususlardan biri de kentin su ihtiyacının karşılanmasına dairdi. Mardin’in konumu yüksek olduğundan güzel bir havaya sahipti. Fakat kentteki su kaynakları yetersiz olduğundan yağmur sularının tüketilebilmesi için su sarnıçları kullanılmaktaydı. Bu sarnıçlardan taştan oyulmuş büyükçe bir tanesi kale içerisinde yer almaktaydı (DVS, 1884: 98). Kentin su sorununun çözümü içinse alternatif kaynak arayışına girilmiştir. Bu maksatla 1870’te Bab-ı Cedid mahallinin batı kısmında akan bir dere içinde parmak kalınlığında akan suyun kaynağının bulunması için çalışma başlatılmıştır (Diyarbakir, 36, 1870). Aynı yıl yağmurların az yağmasından dolayı büyük bir susuzluk sorunu başlamış ve kuyu suları da bitme noktasına gelmiştir. Bu yüzden maddi durumu yerinde olan kent sakinleri Mardin merkezine yaklaşık bir saat mesafedeki bahçelerden hayvan sırtında su taşıyarak ihtiyaçlarını giderme yoluna gitmiştir. Maddi durumu yetersiz olanlar ise neredeyse sızıntı halini almış çeşmelerdeki suya kanaat getirmek zorunda kalmıştır. Halkın perişanlığı ve vaziyetin karmaşıklığı Mardin Mutasarrıfı Süleyman Efendi’yi harekete geçirmiştir. İlk etapta iki çeşmenin kaynak yolunun temizliği yapılmış ve istenilen verim elde edilmiştir. Bunun üzerine tüm çeşmelerin bakım ve temizliği için harekete geçilmiştir. Fakat Ayne’l-Abbara isimli çeşmenin masrafı diğerlerinden daha fazla olduğundan bir kısmının belediye gelirlerinden, bir kısmının da mütevellî veya diğer kişilerden tedarik edilmesi hususu mutasarrıfça kararlaştırılmıştır (Diyarbakir, 58, 1870). Böylece kentin su sorununun çözümünde belediye maddi katkı sağlayan bir unsur olarak görülmüştür. Mutasarrıfın tutumu ise mülki amirlerin belediye kurumu üzerindeki etkilerine dair fikir ayrıca vermektedir.

I. Dünya Savaşı’na gidilen süreçte ise belediye gelirleri giderek düşmüştür. Savaş sırasında Mardin’e yerleştirilen mültecilerden belediyeye ait vergilerin alınıp alınmayacağına dair Mardin mutasarrıflığı bir karmaşaya girmiş ve konu Dâhiliye Nezareti ile istişare edilmiştir. İskân ve Muhacirin Nizamnamesi muhacirlerin iskân tarihinden itibaren iki sene vergilerden muaf tutulmalarını içermekteydi (BOA. DH.UMVM. 110/56-1, R.1332/M.1916). Fakat harp bölgelerinden göç eden mülteciler muhacir sayılmadığından nizamname hükümlerine dâhil edilemiyordu. Buna rağmen nezaret, durumu müsait olmayanların vergi tahsillerinin yine kanunlar çerçevesinde ertelenmesini yerel yöneticilere önermiştir (BOA. DH.UMVM. 110/56-2, R.1332/M.1916).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Mardin’de beledi hizmetler, kentin iktisadi ve sosyal potansiyelleriyle ilişkili olarak belirli alanlarla sınırlı kalmıştır. Fakat vilayet merkezini teşkil eden Diyarbakir’de de birçok beledi sorun mevcuttu. Örneğin, Diyarbakir merkezindeki sokak kaldırımları kullanılamayacak derecede bozulup gidiş-gelişler zorlaştığı halde bakım ve onarım kent ahalsinin yardımıyla yapılabilmisti (Diyarbakir, 74, 1870). İttihat ve Terakki etkisindeki Dicle Gazetesi ise şehirdeki beledi işlerin yetersizliğini “belediye yaşamla ölüm arasındadır” şeklinde dile getirmiştir (Dicle, 3, 1911). Gazete idaresi adeta denetleyici bir müessese olarak Diyarbakir kent merkezindeki temizlik ve bakım işlerini sık sık gündemde tutmuştur (Dicle, 18, 1911). Şehir dâhilinde bozulan caddelerin tamir zamanı geldiği halde harekete geçilmemesi ise belediye ve nafia dairesinin sorumluluğu birbirlerine yüklemelerine bağlanmıştır (Dicle, 39, 1911). Fakat uzun süre kent merkezindeki temizlik ve diğer ihtiyaçlara dair sorunlar devam etmiştir. Hatta Diyarbakir’de yaygın olan

ve Halep ya da yıl çıbanı olarak bilinen hastalığın Dağ Kapı ve Rum Kapı arasındaki bataklıklardan yayılan mikroplardan bulaştığı dahi gazete nüshalarına yansımıştır (Dicle, 124, 1914).

Belediyenin Salgın Hastalıklarla Mücadeledeki Rolü

Önceki bölümlerde değinildiği üzere belediyelerin tabip bulundurma zorunluluğundan ötürü salgınlarla mücadeledeki rolleri artmıştır. 19. yüzyılın genelini kapsamakla birlikte 20. yüzyılın başlarında da çeşitli yıllarda yayılan başlıca salgın hastalık ise koleraydı. Bu yüzden tüm kentlerde sıhhi tedbirlerin arttırılması hususunda hükümet harekete geçmiştir. 1860’larda kolera birçok yerde olduğu gibi Mardin’de de yayılmıştır (BOA. A.MKT.MHM. 346/83, H.1282/M.1865). Bu maksatla Mardin’de belediyenin henüz kurulmaya başladığı yıllarda ahalinin vergisine ilaveler yapılarak maaşı ödemek suretiyle bir tabibin görevlendirilmesine dair yazışmalar yapılmıştır (BOA. A.MKT.MHM. 144/21, H.1285/M.1868). Koleranın Mardin’e yayılım alanının merkez üssü ise Cizre’ydi (BOA. DH.MKT. 1762/71, H.1306/M.1888). Hastalığın Cizre’den yayılma sebebi göçer aşiretlerin hareketliliğine bağlanmıştır (BOA. Y.PRK.DH. 3/78-2, R.1306/M.1890). Bazı dönemlerde hastalığa müdahale edilip sonlandırıldığı rapor edilse de hastalık tekrar tekrar yayılmıştır (BOA. DH.MKT. 1749/1, H.1307/M.1890). Bu yüzden özellikle hastalığın geçiş bölgesi olan Cizre’de belediye tabiplerinin süratle görevlendirilmesi gerekmiştir (BOA. DH.MKT. 1741/111, H.1307/M.1890). Başvurulan tedbirlerden biri de kordonlar kurularak hastalığın kontrol altında tutulmasıydı. Bu maksatla firar edebileceklerin önünü almak için de askeri tedbirlere gidilmiştir (BOA. DH.MKT. 1743/77, H.1307/M.1890).

Cizre’deki koleranın hızla Mardin’e yayılması üzerine Mardin sancağının muhtelif yerleriyle Derik, Silvan ve Beşiri gibi yerlerde kordonlar kurulmuştur. Konuyla ilgili Diyarbekir Belediye Meclisi’nde toplantılar yapılarak kent merkezinde alınan bazı tedbirler vilayet gazetesi vasıtasıyla duyurulmuştur. Buna göre kent, dört bölüme ayrılmış ve her bölümde camileri, sokakları temizlemek ve çöpleri toplamak maksadıyla yirmişer kişilik gruplar halinde işçiler görevlendirilmiştir. Ayrıca sur haricinde bulunan suların yirmi dört saatte bir arındırılması, pis su barındıran havuzların temizlenmesine de başlanmıştır. Mahalle ve sokak aralarında tuvalet ihtiyacını gideren ve “kendini bilmez adamlar” olarak nitelendirilen şahısların bu türden davranışlarına müsaade edilmemesi de alınan kararlar arasındaydı. Açık lağımaların kapatılması, kent merkezine yakın bostanlarda kullanılan gübrelerin uzak bir mahalle taşınmasına da karar verilmiştir. Belediye, bu işler için bir de bütçe belirlemiştir. Meclis, halk ile belediyenin hep birlikte tedbirlere uyarak hastalığın üstesinden gelinmesini “Cenabullah cümlemizi muhafaza buyursun” temennisiyle duyurmuştur. (BOA. Y.PRK.TKM. 18/15, H.1307/M.1890). Nitekim bir süre sonra Diyarbekir’deki faaliyetler örnek teşkil etmiş ve Mardin’de de benzer bir uygulama hayata geçirilmiştir. Salgın ve bulaşıcı hastalıkların önüne geçmek maksadıyla Mardin’deki temizlik işleri için kasaba 1893’te iki kısma taksim edilmiştir. Her kısmında birinci ve ikinci şeklinde birer tanzifat komisyonu görevlendirilmiştir. Birinci komisyona seçilen kişilerden liva bidayet mahkemesi azalarından Fuad Efendi’nin görevini büyük fedakârlıklarla yürüttüğü kayıtlara yansımıştır. Hane ve sokaklarda biriken çöp ve pislikleri toplattırıp şehir dışına atmak üzere büyüklüğüne göre her mahalleyi süpürmek için görevliler tayin edilmeye karar verilmiştir. Ayrıca yıllardan beri şehir dâhilindeki sokak köşeleri ve boş aralarda yığılan çöpler toplatılmış, elliden fazla büyük çöplük şehir dışına taşınmıştır. Sokaklarda açıktan akan ve havayı bozan eski su kanalları temizlenerek tamir ettirilmiştir. Kanalı olmayan pek çok kirliliği için de 2.259 metre uzunluğunda yeni ve düzenli lağımalar yaptırılmıştır. Bu yüzden Fuad Efendi’nin sahip olduğu üçüncü rütbenin terfi ettirilmesi yönünde Mardin mutasarrıflığından talepte bulunulmuştur (BOA. DH. MKT. 196/36-1, H.1311/M.1893).

18 Ağustos 1890’da Mardin’de kolera vakasının yaşanmadığını rapor eden telgraftan (BOA. DH.MKT. 1752/95, R.1306/M.1890) beş gün sonra Mardin’e bağlı birçok köyde hastalığın tekrar yayıldığı ve sadece 28-30 Temmuz tarihleri arasında beş köyde 54 vefat meydana geldiği Dâhiliye Nezareti’ne bildirilmiştir (BOA. DH.MKT. 1754/5, H.1308/M.1890). Yine 6 Eylül 1890’da Mardin ve Cizre’de vaka görülmediği bildirilmiş (BOA. DH.MKT. 1758/10, H.1308/M.1890) fakat dört gün sonra vaka haberleri gelmeye başlamış ve karantinaya devam edilmiştir (BOA. Y.PRK.ASK. 64/42-4,

H.1308/M.1890). Hastalığın yayılım alanlarından biri de sıhhi koşullara riayet edilmediği bildirilen Urfa’ydı (BOA. DH.MKT. 1764/108, H.1308/M.1890). Bu yüzden Diyarbakir vilayet idarecileri, Mardin ve Cizre’deki kordonların kaldırılması, bazı kordonların ise Urfa’ya kaydırılmasını uygun bulmuştur (BOA. DH.MKT. 1762/45, H.1308/M.1890). Bu esnada kolera'nın tekrar geniş alanlara yayılma ihtimaline karşın Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından alınan karar gereği maaşları hazineden karşılanmak üzere tabip ihtiyacı olan kazalara gerekli yardım yapılması kararlaştırılmıştır. Mardin’de Cizre, Midyat, Savur, Avina ve Nusaybin kazalarında tabiplere ihtiyaç vardı ve bunlardan sadece Cizre Belediyesi’nin gelirleri tabip maaşını karşılamaya yetmekteydi (BOA. DH. MKT. 1766/82, H.1308/M.1891). Nitekim 1895’te Diyarbakir bulaş mahalli addedildiğinden Mardin’de tahaffuzhane kurulması da gerekmiştir (BOA. İ.DH. 1325/23, H.1313/M.1895). Tüm tedbirlere rağmen hastalık zaman zaman ortaya çıkmış ve hem tarım hem de hayvancılığı olumsuz etkilemiştir. Tabip görevlendirilmesine olan ihtiyaç da aynı şekilde devam etmiştir (BOA. BEO. 2590/194240, H.1323/M.1905). Hastalıkların hapisane gibi kapalı mekânlarda yayılması ise ek tedbirler ve masraflara sebebiyet vererek yerel bütçenin daha da zorlanmasına sebebiyet vermiştir (BOA. DH.MB.HPS. 112/10, R.1330/M.1914). Böylece belediyeler tabipler özelinde salgınlarla mücadele etmiştir. Bir yandan da kentin beledi işlere dair ihtiyaçlarının giderilmesinde salgınlar tetikleyici unsur oluşturmuştur.

SONUÇ

Bu çalışmanın amacı Tanzimat döneminde kurumsallaşan modern belediyecilik faaliyetlerinin Mardin’e nasıl yansıdığına tespitine yöneliktir. 19. yüzyıl koşullarında Osmanlı kentlerinin artan ihtiyaçları beledi anlamda yeni bir yapılanma gerektirmiştir. Fakat modern belediyecilik, kentlerin yerel amillerine göre şekillenmiştir. Sözelimi, liman ve ticaret kentleriyle özdeşleşen belediyecilik, birçok Osmanlı kentinde etkisi çok sınırlı birer kurumdan ibaretti. Belediyelerin niteliğini ise kentlerin mali, siyasi, askeri ve içtimai yapıları belirlemekteydi. Mardin, bulunduğu coğrafi konum itibarıyla avantaja sahip olsa da kentin demografik ve siyasi yapısı çoğu zaman asayişsizliklerin hüküm sürmesine sebebiyet vermiştir. Kentin çöle açılan kısmında aşiretlerin hüküm sürmesi kent merkezine doğru bir istikrarsızlığı tazyik etmiştir. Bu istikrarsızlık kentin ulaşım ağlarının da gelişimini etkilemiştir. Kentin temel geçim kaynağı olan hayvancılık ve tarımdan devletin payına düşen vergilerin tahsili de aynı oranda sorunlu bir hâl almıştır.

Kentin söz konusu potansiyeli, belediyecilik özelinde kurumsallaşmayı sekteye uğratan hususlardı. Buna rağmen Osmanlı taşrasında hayata geçirilen ilk belediyelerin kuruluş yıllarına yakın bir zamanda Mardin’de belediye meclisinin tesis edilmiş olması kentin kalkınma dinamizmini harekete de geçirmiştir. Müslim ve gayrimüslim azaların seçimle görevlendirilmesi, belediye tabipliği adı altında halkın sıhhi işlerdeki ihtiyaçlarının giderilmesi, salgın zamanlarında belediyeye yetkiler verilerek temizlik ve çevre düzenlemesine girişilmesi gibi örnekler hem temsil hem de beledi hizmetler itibarıyla bu dinamizme örnek gösterilebilir. Fakat bu dinamizm, kentin genel potansiyeli ve mali sorunlarının gölgesinde kalmıştır. Zira Mardin’deki beledi hizmetlerin kısıtlı alanlara hitap etmesi kentin gelişim özellikleriyle ilgiliydi. Çünkü belediyelerin gelirleri doğal olarak giderlerine de yansımaktaydı. Fakat Mardin Belediyesi’nin gelirleri memur maaşlarının kanunlar çerçevesinde ödenmesine bile yetmemekteydi. Bu yüzden özellikle salgınların etkisinin kırılması için tabip atamalarına ve temizliğe dair hususlar yazışmalara daha çok yansımıştır.

Belediye reisleri şahsında belediye kurumunun kente bir etkisi de asayiş sorunlarının çözümünde arabulucu rolü üstlenmesidir. Kenti beledi işlerde motive eden bir unsur da muktedir yöneticilerdir. Bu hususta Diyarbakir valilerinden Sırrı Paşa’nın vilayet genelinde olduğu gibi Mardin’de de birçok imar faaliyetine öncülük ettiği görülmektedir. Böylece Mardin Belediyesi özelinde mülki idare amirlerinin Osmanlı belediyeleri üzerindeki denetimlerinin niteliği de daha anlaşılır hale gelmektedir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. A.MKT.MHM.: 144/21, 346/83.

BOA. BEO.: 38/2841, 74/5514, 423/31680, 2590/194240, 2608/195594, 3385/253831

BOA. DH.MKT.: 114/45, 193/40, 196/36, 298/57, 318/69, 803/46, 857/85, 997/5, 1151/83, 1555/117, 1601/101, 1638/2, 1692/22, 1741/111, 1743/77, 1749/1, 1752/95, 1754/5, 1758/10, 1762/45, 1764/108, 1766/82, 1866/117, 1942/97, 1952/7, 1986/24, 1999/126, 2171/58, 2174/98, 2213/131, 2632/51, 2707/32.

BOA. DH.MB.HPS.: 112/10.

BOA. DH.ŞFR.: 142/21, 230/141.

BOA. DH.SAİD.d: 70/45.

BOA. DH.TMIK.M: 52/45, 201/49.

BOA. DH.UMVM.: 110/56, 151/86.

BOA. HR.TO.: 397/54, 397/64.

BOA. İ.DH.: 600/41825, 1007/79555, 1325/23.

BOA. İ.ML.: 56/33-1, 17 C 1321 (10 Eylül 1903).

BOA. ŞD.: 296/32, 1090/46, 1461/76, 1467/14, 1493/1, 3206/2.

BOA. Y.PRK.ASK.: 64/42.

BOA.Y.PRK.AZN.: 5/6.

BOA. Y.PRK.DH.: 3/78-2.

BOA. Y.PRK.TKM.:18/15.

Sürelî Yayınlar ve Salnameler

- Diyarbakir Gazetesi (Numaralar)*: 6, 7, 10, 12, 14, 16, 21, 36, 42, 45, 46, 48, 58, 74.
- Dicle Gazetesi (Numaralar)*: 3, 18, 39, 124.
- Diyarbakir Vilayet Salnamemeleri (DVS)*: 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1880, 1883, 1884, 1885, 1891, 1894, 1898, 1899, 1900, 1901, 1903, 1905.

Araştırma Eserler

- Abdulgani Efendi (Abdulgani Fahri Bulduk). (1999). *Mardin Tarihi*. Yayına Hazırlayan: Burhan Zengin, Ankara: Afşaroğlu Matbaası.
- Akgündüz, A. (2005). *Osmanlı Devleti’nde Belediye Teşkilatı ve Belediye Kanunları*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Aydın, S., Emiroğlu, K., Özel, O., Ünsal, S. (2000). *Mardin: Aşiret-Cemaat-Devlet*. İstanbul: Tarih Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- Bingöl, Ş. (2018). Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakir Belediyesi. *Osmalı’dan Günümüze Diyarbakır*, (Editörler: İbrahim Özcoşar vd.), Ankara: Ensar Neşriyat, 381-402.
- Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: TTK Yayınları.
- Çelik, Z. (2015). *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*. Çev: Selim Deringil, İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- Erkal, M. (1991). “Arşın”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (c. 3, 411-413). İstanbul: TDV Yayınları.
- Gültekin, E. ve Doğan, G. (2018). “Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinde Bir Bakış”. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 8(3), 218-223.
- Güneş, H. H. (2006). Osmanlı Döneminde Mardin’de Belediye Teşkilatı. *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 805-807.

- Koç, B. (2021). *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa: Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları*. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- Kurnaz, C. (200). “Giritli Sırrı Paşa Hayatı, Eserleri, Şiirleri”. İlmî Araştırmalar, 9, 133-160.
- Oktar, T. ve Genç, H. (2006). Osmanlı-ABD İlişkileri Bağlamında Mardin Sancağında Faaliyet Gösteren ABD’ye Ait Eğitim ve Sağlık Kurumları. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, (Editörler: İbrahim Özcoşar ve Hüseyin H. Güneş). İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 495-502.
- Ortaylı, İ. (2020). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Özcoşar, İ. (2007). 19. Yüzyılda Mardin’in İdari Yapısı. *Makalelerle Mardin I: Tarih-Coğrafya*, (Editör: İbrahim Özcoşar), Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 445-456.
- Özcoşar, İ. (2019). “Osmanlı Modernleşmesi/Merkezileşmesi ve Kriz: Mardin ve Çevresinde Aşiretler Zamanı”. *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 1-23.
- Öztürk, A. (2006). 19. Yüzyıl Mardin’inde Müslim-Gayrimüslim İlişkilerine Örnekler. *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 519-524.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2010). *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu: Yerel Yönetim Metinleri*. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- Southgate, H. (1840). *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mezopotamia*. Vol: 1. New York: Co. 200 Brodway & D. Appleton.
- Taşkın, F. (2017). “Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye’deki Sağlık Faaliyetleri (1823-1923)”. *Avrasya İncelemeler*

EKLER

EK. 1. Vilayet Salnamelerine Göre Mardin Belediyesi Personeli

Yıl	Reis	Azalar	Diğer Görevliler
1869 ⁹	Davud Efendi	İbrahim Ağa, Hafer Sabri Efendi, Âdem Sakuk Efendi, Hanna Hidayâ Efendi, Hanna Nuri Ağa	Kâtip Bari Efendi
1870 ¹⁰ - 1871 ¹¹	-	Mehmed Derviş Efendi, Mahmud Bey, İsmail Çelebi, Hanna Hidayâ Efendi, Hanna Nuri Efendi	Kâtip Şeyhmus Efendi
1872 ¹²	-	Mehmed Efendi, Hacı Ömer Ağa, Karabet Efendi, Melkon Efendi, Usan Uman Efendi, İlyas Efendi	Kâtip Şeyhmus Efendi
1873 ¹³	Âdem Efendi	Hacı Mehmed Ağa, Abdülhamid Ağa, İlyas Kams, Hanna Karabet, Usan Uman	Kâtip Şeyhmus Efendi, Sandık Emîni Emin Efendi
1874 ¹⁴	Abdullah Sırrı Efendi	Süleyman Efendi, Hacı Mehmed Ağa, Süleyman Ağa, Hanna Karabet Ağa, Mihail Efendi, İlyas Efendi	Kâtip Şeyhmus Efendi, Sandık Emîni Abdurrahman Efendi

⁹ DVS, 1869: 67.

¹⁰ DVS, 1870: 72.

¹¹ DVS, 1871: 77.

¹² DVS, 1872: 75.

¹³ DVS, 1873: 72.

¹⁴ DVS, 1874: 74.

1875 ¹⁵ - 1876 ¹⁶	Abdullah Sırrı Efendi	Süleyman Efendi, Hacı Mehmed Ağa, Süleyman Ağa, İlyas Efendi, Yahya Efendi, İlyas Efendi	Kâtip Şeyhmus Efendi, Sandık Emini Abdurrahman Efendi
1877 ¹⁷	Salih Efendi	Hacı Mehmed Ağa, Süleyman Efendi, Hamid Ağa, İlyas Efendi, Abdülahad Efendi, İshak Efendi	Kâtip Şeyhmus Efendi, Sandık Emini Abdurrahman Efendi
1880 ¹⁸	Abdulgaffur Efendi	Süleyman Ağa, Hanna Karabet Efendi, Hacı Mehmed Ağa, Abdülkadir Çelebi, Yunan Efendi	Kâtip Şeyhmus Efendi, Memleket Tabibi Hanna Efendi, Sandık Emini Karabet Efendi, Mimarbaşı Amsih Efendi
1883 ¹⁹	Abdulgaffur Efendi	Hacı Ali Bey, Numan Efendi, Yusuf Efendi, Yahya Çelebi, İlyas Efendi, Mihail Efendi	Kâtip Şeyhmus Efendi, Sandık Emini Kirkor Efendi, Memleket Tabibi Mecid Efendi
1884 ²⁰	Abdulgaffur Efendi	Hacı Ali Bey, Numan Efendi, Rıfki Şevk Efendi, Yahya Çelebi, İlyas Efendi, Yusuf Bülbülü	Kâtip Şeyhmus Efendi, Sandık Emini Kirkor Efendi, Memleket Tabibi Abdülahad Efendi
1885 ²¹	Abdulgaffur Efendi	Hulusi Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Halil Efendi, İlyas Efendi, İsa Bülbülü Efendi	Kâtip Şeyhmus Efendi, Sandık Emini Melkon Efendi, Memleket Tabibi Abdülahad Efendi
1891 ²²	Abdulgaffur Efendi	Hacı Mustafa Çelebi, Kendiryan Hanna Efendi, Cenancıyan İlyas Efendi, Umuş Şehristan Efendi	Kâtip Şeyhmus Efendi, Sandık Emini Abdülkerim Efendi, Memleket Tabibi Abdülahad Efendi
1894 ²³	Abdullah Sırrı Efendi	Hacı Hüseyin Çelebi, Yahya Çelebi Efendi, Abdi Çelebi, İlyas Efendi, Hanna Efendi, Umuş Şehristan Efendi	Kâtip Şeyhmus Efendi, Sandık Emini diğer Şeyhmus Efendi, Memleket Tabibi Abdülahad Efendi, Gureba Hastanesi Memuru Abdulfettah Efendi
1898 ²⁴	Hacı Abdulgaffur Efendi	Hacı Mustafa Çelebi, Yahya Çelebi, İlyas Efendi, Hazır Bey, Said Efendi	Kâtip Şeyhmus Efendi, Sandık Emini Abdulfettah Efendi, Mukayyid Hamdi Efendi, Tabip Yüzbaşı Hüseyin Efendi, Gureba Hastanesi Memuru Şeyhmus Efendi
1899 ²⁵	Sırrı Efendi	Hacı Mustafa Çelebi, Yahya Çelebi, İlyas Efendi, Said Efendi	Kâtip Şeyhmus Efendi, Sandık Emini Sadık Efendi, Mukayyid Hamdi Efendi, Tabip Yüzbaşı Hüseyin Efendi, Gureba Hastanesi Memuru Şeyhmus Efendi

¹⁵ DVS, 1875: 74.

¹⁶ DVS, 1876: 110.

¹⁷ DVS, 1877: 110.

¹⁸ DVS, 1880: 99.

¹⁹ DVS, 1883: 78.

²⁰ DVS, 1884: 85

²¹ DVS, 1885: 104.

²² DVS, 1891: 77-78

²³ DVS, 1894: 93-94.

²⁴ DVS, 1898: 92-93.

²⁵ DVS, 1899: 122.

1900 ²⁶	Sırrı Efendi	Hacı Mustafa Çelebi, Abdülmecid Çelebi, İbrahim Bey, İlyas Efendi	Kâtip Hasan Efendi, Sandık Emini Şeyhmus Efendi, Mukayyid Hamdi Efendi, Gureba Hastanesi Memuru Sadık Efendi
1901 ²⁷	Sırrı Efendi	Hacı Mustafa Çelebi, Abdülmecid Çelebi, İbrahim Bey, İlyas Efendi	Kâtip Hasan Efendi, Sandık Emini Şeyhmus Efendi, Mukayyid Hamid Efendi, Gazhane Kâtibi Davud Efendi
1903 ²⁸ - 1905 ²⁹	Reis Vekili Mecid Çelebi	Abdurrezak Çelebi, Abdurrahman Çelebi, Hasan Efendi, İlyas Efendi	Kâtip Hasan Efendi, Sandık Emini Abdullah Bey, Gazhane Kâtibi Davud Efendi, Tabip Yüzbaşı Hüseyin Efendi, Mukayyid Hamid Efendi

²⁶ DVS, 1900: 121.

²⁷ DVS, 1901: 127.

²⁸ DVS, 1903: 127.

²⁹ DVS, 1905: 127.